

Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi

Evig eies kun det tapte

Minnearbeid og erindringspotensial i de materielle hendelsesvitnene og konstruerte minnesmerkene etter krigsfangeleirene Sydspissen, Krøkebørsletta og Isrenna i Tromsø

Ingar Moen Johnsen

Masteroppgave i arkeologi ARK-3900 Mai 2023

Forsidebilde: Fundamentet til flaggstang ved fangeleiren på Sydspissen. I bakgrunnen kan restene etter en steinvorr, også bygd i relasjon til fangeleiren, sees. **Foto:** Ingar Moen Johnsen

Sammendrag

Denne oppgaven tar utgangspunkt i tre fangeleirer fra andre verdenskrig i Tromsø – Sydspissen, Krøkebørsletta og Isrenna – som alle ble bygget og operert av den tyske okkupasjonsmakten. Hovedfokuset for oppgaven har vært å undersøke hvordan utslettingen av spor – og erstatningen av dem med intensjonelle minnesmerker påvirker hvordan vi husker fortiden og disse leirene spesielt. Stedene der de tre fangeleirene lå framviser ulik grad av minnesutvisking, og denne varierende tilstedeværelsen av materielle spor påvirket den faglige tilnærmingen. De arkeologiske undersøkelsene som ligger til grunn for denne oppgaven besto av systematisk vandring gjennom felt, observasjon av eventuelle overflatespor, samt fenomenologiske observasjoner. Målsetningen med en slik materiell tilnærming er å kunne bidra med nytt perspektiv til studiene av okkupasjonshistorien til Tromsø – som for det meste har vært fortalt med utgangspunkt i historiske kilder.

Viktigheten av en materiell tilnærming til krigen aktualiseres i takt med at de menneskelige hendelsesvitnene dør ut. De arkeologiske eller materielle hendelsesvitnenes utgjør spesifikke og alltid lokaliserte kilder til å avdekke forhold og hendelser i fangeleirene, ofte slike som det ikke er funnet plass til i det talte eller skrevne. Det er derfor viktig at blir gitt oppmerksomhet, slik at de menneskelige hendelsesvitnene frafall ikke bare resulterer i at de historiske tilnærmingene styrker sin allerede sterke autoritet på området. Med tanke på overfloden av historisk informasjon som etter hvert er tilgjengelig risikerer vi at vår kollektive hukommelse blir mettet av imponerende fortellinger og historiske detaljer, noe som til slutt kan nøytralisere og bagatellisere fortiden og dens reelle ubehag.

De materielle hendelsesvitner som har overlevd er autentiske uttrykk for krigen og dens vesen. De var – og er – en del av krigen selv, og gir slik sett et uredigert ansikt til den. De utgjør derfor et stort potensial for vårt felles kulturelle minne som kan vise seg avgjørende for hva som blir husket og glemt, og derfor for hvordan vi skal forstå denne delen av fortiden. Så selv om man kanskje ikke trenger å ivareta alle materielle hendelsesvitner fra krigens dager, er det viktig å ivareta et mangfold av dem, spesielt med tanke på at vi nettopp er i en brytningstid der våre menneskelige hendelsesvitner er i ferd med å forsvinne helt.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	II
1 Innledning.....	1
1.1 Problemstilling.....	3
2 Begrepsforklaring og forskningshistorie.....	5
2.1 Samtidsarkeologi	6
2.2 Konfliktarkeologi.....	8
3 Krigsfangeleirene i Tromsø.....	11
3.1 Sydspissen Fangeleir Polizeihäftlingslager Sûdspitze.....	12
3.1.1 Etterliv og etterkrigstid.....	14
3.2 Krøkebørsletta fangeleir Polizeihäftlingslager Tromsdalen.....	19
3.2.1 Etterliv og etterkrigstid.....	20
3.3 Isrenna fangeleir	24
4 Teoretisk rammeverk.....	27
4.1 Minnesstudier og oppdagelsen av minner i en kulturell kontekst	27
4.2 Til tingene selv: en fenomenologisk tilnærming til ting og landskap	33
5 Analyse og diskusjon	37
5.1 Hvorfor blir ting revet?.....	38
5.1.1 Opprydning som en besettelse etter returen til det «normale»	38
5.1.2 Politisk problematisk.....	42
5.1.3 Nytte, behov og anakronismer fra en traumatisk fortid	44
5.2 Arkeologiske spor vs. konstruerte minnesmerker	47
5.2.1 Fangeleirenes fenomenologi – en alternativ tilnærming	48
5.2.2 Den konstruerte minneskulturen ved Sydspissen og Krøkebørsletta	52
5.2.3 Kraften i konstruert minneskultur	56
5.3 Varig og hjem søkende fortid	58
6 Konklusjon	62
7 Litteraturliste	65
8 Illustrasjonsliste.....	77

1 Innledning

Det har vært lang tradisjon i den norske skolen for elever på ungdomsskole å reise med de såkalte hvite busser, en form for dark turism (dvs. turistreise med intensjon om å besøke steder hvor det har forekommet tragedier, lidelse og / eller død), for å gi elevene et innblikk i et av de mørkeste aspektene med andre verdenskrig. Derimot har det vært et betraktelig mindre fokus på de tyske krigsfangeleirene som eksisterte og eksisterer på norsk jord, og de ofte umenneskelige forholdene de innsatte levde under. Blant disse er tre tidligere fangeleirer i nåværende Tromsø Kommune, Sydspissen, Krøkebørsletta og Isrenna, som kommer til å være hovedfokus for denne oppgaven.

Opprinnelig stilte Norge seg nøytral til andre verdenskrig, men 9. april 1940 ble landet angrepet av tyske styrker. Kampene varte i knappe to måneder før okkupasjonsmakten hadde erobret hele landet, og fra Norges militære kapitulasjon 10. juni- fram til 8. mai 1945 var landet under tysk kontroll. I løpet av denne perioden ble det gjennomført en rekke massive byggeprosjekter i regi av okkupasjonsmakten, deriblant av forsvarsanlegg, veier, flyplasser og annen infrastruktur (Cadamarteri og Thuestad 2020: 102). Iverksettelsen av disse, ofte monumentale, prosjektene skapte et behov for arbeidskraft som den lokale befolkningen i seg selv ikke klarte å dekke. Løsningen ble innføring av krigsfanger som arbeidskraft, hvorav flesteparten var sovjetiske soldater tatt til fange på østfronten (Soleim 2018). Det ble derfor bygd et stort antall fangeleirer rundt om i Norge for å huse disse, i tillegg til de politiske fangene og norske motstandsmenn. Et estimat anslår at det ble oppført *minst* 470 fangeleirer på norsk jord i løpet av okkupasjonstiden (NRK 2009). I dette anslaget uteblir imidlertid flere mindre fangeleirer, klassifisert som underavdelinger (Teillager) av hovedleirer (Stalag). Med disse er det estimert et totalt antall på 709 fange- og arbeidsleirer (Backe, u.å.: 1). Men også i dette anslaget er flere leire fortsatt utelatt, deriblant fangeleiren på Sværholt, på tross av at den beviselig eksisterte og foretatt omfattende arkeologiske undersøkelser av den (Grabowski et al.: 2014). Det er derfor god grunn til å tro at også estimatet over er feil, og at antall fangeleirer var høyere.

Fangeleirene etablert av den tyske okkupasjonsmakten er bortimot den eneste typen krigsminne som kan sies å ha blitt systematisk utslettet i den umiddelbare etterkrigstiden – noe som kan sies å gjelde spesielt for de som ble bygd for å huse sovjetiske krigsfanger. I tillegg til at selve leirene som regel er revet er også mange av de minnesmerkene som fangene selv oppførte rett etter frigjøringen også ofte ødelagt, forsvunnet eller forvitret. Det har blitt estimert at det bare er igjen omtrent 40 slike minnesmerker (Soleim 2018: 379) og de fleste av dem er bevart fordi de ligger på lite tilgjengelige steder. Men som et resultat av dette har naturen ofte fått råde fritt, noe som gjør at minnesmerkene og eventuelle overflatespor etter selve leirene gjerne er overgrodd.

Skjebnen til denne type krigsminner, og krigsminner generelt, kan sies å reflektere den tilsynelatende manglende interessen i etterkrigstiden for å minnes de mørkere og smertefulle aspektene av det som skjedde under okkupasjonstiden. Selv om det med årenes løp har blitt gradvis mer akseptabelt å minnes de mindre heroiske sidene ved andre verdenskrig, er fortellingene rundt krigsfanger og de mørke aspektene fortsatt mindre fremtredende. Offentlighetens oppmerksomhet rundt krigen blir i det offentlige ordskiftet fortsatt dominert av de oppofrende, heroiske og 'romantiske' fortellingene (Soleim 2018: 366). På tross av mer nyanserte framstillinger, ligger mye av søkelyset fortsatt på motstandsmennene i de sør-/østlige delene av Norge, som blant annet 'gutta på skauen', 'tungtvannssaksjonen' og 'Max Manus og Co'. Dette lar seg ytterligere eksemplifisere gjennom populærkulturen, hvorav de to sistnevnte har vært gjenstand for flere film- og tv-produksjoner. Til forskjell har det vært mindre fokus på krigens spor og ringvirkninger i Nord-Norge, selv om «Kampen om Narvik» (2022) balanser bildet noe.

Selv om de materielle sporene i mange tilfeller er borte, kan vi med utgangspunkt i det som er nevnt over si at det tross alt er noe positivt at det i det hele tatt eksisterer monumenter og minnesmerker som er reist for å minnes krigsfangene i Norge. Deres tilstedeværelse kan også, og i økende grad, sies å være en refleksjon av det større samfunnets ønske og vilje til å minnes dette. Dette skjer parallelt med at fangeleirer og øvrige krigsminner (bunkere, løpegraver, kanonstillinger m.m.) har fått stadig mer anerkjennelse som kulturminner. Dette kan vi blant annet se gjennom at Riksantikvaren formelt definerte krigsminner fra andre verdenskrig som et satsningsområde i 2015. Som en del av dette ble blant annet flere strukturer ved den tidligere flystasjonen på Skattøra i Tromsø vedtatt vernet (Cadamarteri og Thuestad 2020: 103). På tross av dette er andre verdenskrig og dens materielle minner fortsatt et omstridt og polariserende emne, trolig på grunn av krigens relative nærhet i vår kollektive

hukommelse, og det er derfor delte meninger rundt denne satsningen (Figenschau 2016: 199). Det at den i det hele tatt skjer, og at det samtidig tilsynelatende er en økende interesse for sider ved andre verdenskrig som har vært mindre fremme i lyset, kan sees på som et resultat av at den generasjon som selv deltok i og husker den tyske okkupasjonen er i ferd med å forsvinne. Det følelsesmessige og ofte traumatiske forholdet mange hadde til krigsmateriellet er ikke like sterkt tilstede hos de generasjoner som ikke selv opplevde krigen, og dette åpner samtidig for erkjennelsen at de materielle levningene er de eneste gjenværende hendelsesvitnene (Cadamarteri og Thuestad 2020: 103), og følgelig får en ny status også som kilde.

På tross av dette har fortsatt krigsminner et svakt vern. I likhet med de fleste andre kulturminner fra etter 1537 er de ikke underlagt noen form for automatisk fredning eller nasjonal bevaringsstrategi (Kulturminneloven §4).¹ I takt med den økende utbyggingen rundt om i landet har mangelen av konkrete og koordinerte verneplaner ført til at mange krigsminner har blitt delvis eller helt fjernet, spesielt i bynære strøk (Cadamarteri og Thuestad 2020: 104). Dette er blant annet tilfellet for de tre fangeleirene i Tromsø som utgjør hovedfokuset for denne oppgaven.

1.1 Problemstilling

I denne oppgaven skal vi undersøke hva som går tapt når vi fjerner eller endrer på materielle hendelsesvitner fra andre verdenskrig og på hvorfor dette skjer. Vi skal også se på hva som skjer når disse autentiske materielle hendelsesvitnene erstattes med intensjonelle minnesmerker og monumenter, og hvordan dette påvirker fortidens erindringspotensial. Selv om '*hendelsesvitne*' (eller '*tidsvitne*') vanligvis blir brukt som en beskrivelse på mennesker som har erfart eller husker fortiden, er det viktig å fastslå at begrepet hendelsesvitne også kan referere til ting, materielle spor som er merket av en hendelse og som får stå forholdsvis uforandret der hendelsen fant sted (Bjerk og Andreassen 2020: 8). Undersøkelsen tar utgangspunkt i case-studier av tre tidligere fangeleirer i Tromsø kommune og deres etterlevninger; Sydspissen, Krøkebørsletta og Isrenna (se figur 1). På lokalitetene er det i dag få eller ingen synlig spor etter selve leiren. Denne utviskingen av spor – og erstatningen av dem med konstruerte minnesmerker– vil bli studert med utgangspunkt i erindringsstudier og minnespolitikk, tilnærminger som ofte er kjent under fellesbetegnelsen '*memory work*'. Til

¹ Unntak her utgjøres av kulturminner som bl.a. stående bygg, skipsvrak og samiske kulturminner

dette hører en større problematikk vedrørende hvordan andre verdenskrig blir husket i Norge, og hvorfor det har tatt så lang tid for forvaltningen å anerkjenne krigsminner som verneverdig. Særlig interessant er spørsmålet om hvordan vi forholder oss til krigens egne autentiske minnesmerker, de som ikke er skapt for å minnes, og som på mange vis utgjør krigens arkeologiske tilfang. Hvordan vi har håndtert materialiteten og symbolismen til disse materielle og uoffisielle hendelsesvitnene etter krigen? Dette reiser også spørsmål ved hvilken rolle de offisielle minnesmerkene spiller, monumenter eller minnesplaketter som ble satt opp etter krigens slutt, og hvilken minneskultur eller minnespolitikk disse kan sies å representere? Min forståelse av begrepet hendelsesvitne samfaller i stor grad med Riksantikvarens definisjon på hva et krigsminne er, og som denne oppgaven kan sies å jobbe med utgangspunkt i: *Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon. Kulturminner fra andre verdenskrig kan være bygg, anlegg, landskap eller andre spor etter hendelser i landet under krigen – fra krigshandlinger eller dagliglivet* (Riksantikvaren – krigens kulturminner).

Figur 1: t.v. Kartutsnitt av Tromsø, med de tidligere lokasjonen til fangeleirene, uthøvet.
t.h. Kartutsnitt av Norge med Tromsø uthøvet

2 Begrepsforklaring og forskningshistorie

Selv om det er snart er 80 år siden andre verdenskrig tok slutt, er krigen som helhet, og flere av handlingene som fant sted mellom 1940 og 1945, fremdeles godt rotfestet som en del av det norske kollektive minnet (Stugo 2021: 7; Markussen 2020: 250). I stor grad kan dette knyttes til den umiddelbare nærheten i tid, samt den altopplukende karakteren til en slik global konflikt. En konsekvens av krigens omfang er at den i større eller mindre grad virkelig angikk samtlige nordmenn, og siden det var vanskelig å unngå okkupasjonsmaktens tilstedeværelse (og i ettertid dens materielle levninger) har dette medført at andre verdenskrig er godt nedfestet også i folks personlige erindring. Som en følge av dette kan andre verdenskrig trolig sies å være en av de mest veldokumenterte periodene i menneskets historie, og har derfor skapt et svært omfattende historisk kildemateriale for ettertiden å gjennomføre undersøkelser på, i håp om å opparbeide bedre forståelse av den. Dette materialet har vært avgjørende for å skape en kollektiv erindring både på lokalt og nasjonalt nivå. Noe som blant annet synliggjøres gjennom en nærmest kontinuerlig strøm av representasjoner av krigsårene i undervisning, forskning, oppslagsverk, samt i mer populære framstillinger som i patriotiske bøker og filmer - ofte om heltegjerninger (Dahle 2018: 82). På tross av krigens vedvarende kraft er det imidlertid mye som har endret seg med tanke på *hvordan* krigen minnes (Larsen 1999: 9).

I den umiddelbare etterkrigstiden kan det sies at fremstillingen av krigen representerer et felles nasjonalt ønske om samhold. Også sett i sammenheng med at det ble kriminalisert å ha tilhørt feil side under krigen, førte dette til en forholdsvis unyansert (svart-hvit) fremstilling med skarpe skiller mellom godt og ondt. I takt med generasjonsskiftene, og fremveksten av et mer politisk stabilt samfunn, har det imidlertid gradvis vokst frem en mindre verdiladd formidling med større rom for kritiske spørsmål, og der også søkelyset rettes mot mindre glamorøse tematikker (Markussen 2020: 264; Eliassen 2022). Blant disse er offergrupper, som for eksempel jøder og krigsfanger.

Selv om det har vært en positiv utvikling i hvordan andre verdenskrig blir fremstilt, karakteriseres den også av historiefagets hegemoni og der det også inngår forståelser av krigen som del av en sosialt konstruert minneskultur som reflekterer samtiden den tilkommer i. Det historiske hegemoniet kommer også til uttrykk ved at studier av krigen har skjedd gjennom skrevne kilder eller muntlige overleveringer som ofte er tilpasset eller korrigert gjennom disse kildene. Minner er imidlertid ikke noe som bare fremkommer gjennom

menneskers nedtegnelser eller erindring, de formidles også gjennom ting og kultur (Assmann 2009: 211). Denne alternative formidlingen har i forhold til krigen og den nære historien lenge hatt trange kår, også fordi hendelsene som har blitt fremhevet og vektlagt i historiske kilder ofte er svært overordnet eller politisk farget, ikke minst i tiden rett etter krigens slutt (Figenschau 2019: 27). I dag har dette endret seg, i hvert fall i noen grad, og der interessen for «de andre» i andre verdenskrig tilsynelatende er større enn den noen gang har vært. Perspektivene er langt mer varierte, og det historiske hegemoniet utfordres i økende grad av ikke-akademikere (les; journalister, forfattere, etc) og også av forskere fra andre fagfelt. I kjølvannet av dette har også arkeologien i løpet av de siste 10-15 årene etablert seg som en aktør i utforskningen av krigen.

2.1 Samtidsarkeologi

Begrepet arkeologi er sammensatt av de greske ordene arkeo = 'det gamle' og logos = 'lære', og kan med andre ord oversettes til læren om det gamle. Det vil for mange derfor virke som en noe paradoksal, om ikke selvmotsigende, påstand å benytte arkeologiske metoder for å studere nyere tid (Burström 2007: 9).

Hvis man derimot ser på essensen i arkeologi, handler det ikke nødvendigvis om det gamle, men snarere om det glemte. Nettopp det kan betraktes som styrken til den arkeologiske tilnærmingen, hvor fortiden blir gjort tilstedeværende i vår egen samtid gjennom de ting og materielle spor som overlever. Derfor kan arkeologisk materiale, på tross av at det ofte er fragmentert og tilfeldig, sies å kunne gi et mer direkte inntak til de glemte og kanskje fortrenge aspektene ved fortidens virkelighet enn hva for eksempel skriftlige kilder gjør. De siste er alltid intensjonelt tilkommet, skrevet av noen om noen, mens det arkeologiske materialet sjeldent har slike hensikter. Historiefaget har også i langt større grad enn arkeologi vært formende for vår fortidsforståelse, særlig gjennom om å skape kontinuitet og årsaksforståelse for fortidige hendelser (Eliassen 2022: 49). Samtidsarkeologi og arkeologi som helhet har derfor vokst fram også som et alternativ, supplement og kritisk korrektiv til skriftlige kilder (Burström 2007: 11), og det har også gitt oss muligheten til å belyse det glemte: tidligere usagte og udokumenterte saker som har blitt betraktet som for trivielle, hverdagslig eller problematisk til å bli en del av historiebøkene (Eliassen 2022: 53) – Og det er nettopp disse aspektene av fortiden som utgjør mye av kjernen til samtidsarkeologien.

Det er sagt at «tause grupper» uten tekst kan komme til syne gjennom de arkeologiske spor som er etterlatt (Hall 1999: 193). Dette kan selvfølgelig anvendes i en bokstavelig kronologisk forstand (førhistoriske samfunn), men i relasjon til samtidsarkeologi kan det gi en stemme til undertrykte grupper og ignorerte forhold (Crea et al 2014; Kiddey 2017, González-Ruibal 2019). Spesifikt under andre verdenskrig kan man se hvordan Nazi-Tyskland var svært nøye med å dokumentere selv de mest grusomme aspektene av sitt regime, men dette medfører også at de historiske kildene er farget av deres politiske ståsted, noe som særlig preger kildene til grupper som av styresettet ble betraktet som mindreverdig. Data som framkommer igjennom arkeologiske utgravninger er på den andre siden mer tilfeldige, men også mindre sensurert og forhåndsbestemt. Til forskjell fra historiske kilder er arkeologisk materiale som regel ikke bevisst etterlatt med det for øye å skulle rapportere om «hva som skjedde» (Farstadvoll et al. 2022: 29). Slike materielle levninger føyer seg sjeldent etter samfunnsmessige normer eller politiske tabuer slik som historiske nedtegnelser ofte gjør, og det gjør samtidig at det har sin egen ærlighet og sannhet. En slik forståelse av det materielle har ført til fremveksten av en egen sub-disiplin, forensisk arkeologi, som bruker arkeologiske metoder på en kriminalteknisk- eller rettsmedisinsk måte (Powers og Sibun 2013). Dette har vist seg som en nyttig tilnærming til voldelige hendelser, naturulykker, og ikke minst krigsforbrytelser. Samtidsarkeologi kan med dette som utgangspunkt gi en innsikt ikke bare i de glemte aspektene med den nære fortiden, men også de som er forsøkt skjult eller fortiet.

Slike aspekter har også vist seg relevant for studier av fangeleirer fra andre verdenskrig. I Nord-Norge har vi blant annet sett hvordan dette kommer til syne gjennom de langvarige undersøkelsene utført ved den 'glemte' fangeleiren *Teillager 6* på Sværholt lengst nord på Finnmarkskysten (Olsen og Witmore: 2014; Grabowski et al. 2014; Olsen og Pétursdóttir 2017; Farstadvoll et al. 2022). Forskningsprosjektet har skapt ny kunnskap som på mange vis ikke kommer til syne i historiske kilder. Et eksempel er informasjon om hva fangene spiste basert på analyser av bein fra to møddinger som lå i tilknytning til fangeleiren. På flere måter bekrefter det bildet av fangenes dårlige tilgang på mat, med overvekt av småfisk, torskehoder og med bein fra kjøttfattige deler av storfe, selv om heller ikke disse fødevarerne er dokumentert i historiske kilder. Her tilkom dessuten mer ubehagelig resultat, som at rev og hund hadde blitt fortært, men også at laks og rein var blitt spist, og at tilgang på alkohol var forbausende rikelig (Farstadvoll et al. 2022: 16). Det arkeologiske materialet viser også at livet i fangeleiren i tillegg ikke bare var en kamp mot kulde, trangboddhet og undertrykkelse, men også mot lediggang, kjedsomhet og apati, og der bordspill, håndarbeid, musikk, alkohol,

tobakk og parfyme hadde en avdempende virkning. Det dreier seg med andre ord ikke nødvendigvis om at de historiske kildene er faktisk feil, men at de arkeologiske metoder gjør det mulig å komme nærmere en fortid slik den ble erfart på godt og ondt (Farstadvoll et al. 2022: 30). Dette er heller ikke noe som bare gjelder isolert for denne ene glemte fangeleiren, da det også er gjort noe tilsvarende funn på lokaliteter fra andre verdenskrig i Nord-Norge og Nord-Finland (Figenschau 2019; Seitsonen et al. 2017, 2021). Den samtidsarkeologiske tilnærmingen virker med andre ord derfor svært godt egnet for å svare på problemstillingene som skal undersøkes i denne oppgaven.

2.2 Konfliktarkeologi

Som nevnt ovenfor har studiene av krigsminner og krigsminnelandskap utviklet seg som en underkategori av samtidsarkeologi. Internasjonalt har det også utviklet seg ytterligere forskningsgrener avhengig av hvilke aspekter av krig og konflikt som undersøkes, hvorav de mest utbredte kan sies å være *conflict archaeology* (González-Ruibal 2008), *combat archaeology* (Schofield 2005) og *battlefield archaeology* (Figenschau 2019: 35). Disse begrepene overlapper i stor grad hverandre, og hvordan de brukes er i stor grad avhengig av hvilke problemstillinger man ønsker å undersøke. Her vil begrepet *konfliktarkeologi* bli benyttet til å beskrive den overordnede arkeologiske tilnærmingen. Konfliktarkeologi er ikke noe mer komplisert enn øvrige tilnærminger knyttet til perioder og tema av mer tradisjonell arkeologisk interesse, og omhandler fortiden, ruiner, forfall, materialitet, narrativ, politikk og empiri (González-Ruibal 2008: 247). Det kan med andre ord defineres som en samtidsarkeologisk forskningsgren hvor interesseområdet er relatert til krig og konflikt (Figenschau 2019: 35).

Innen det norske fagmiljøet oppsto interessen for krigsminner for alvor med det tverrfaglige forskningsprosjektet '*Painful heritage – Cultural Landscapes of the Second World War in Norway. Phenomenology, Lessons and Heritage Management Systems*' som startet i 2008 ved NTNU - Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (Jasinski 2013: 149). Den overordnede målsetningen med prosjektet var å undersøke forholdet mellom nasjonal identitet og det kulturelle krigslandskapet. Som en del av prosjektet ble en rekke neglisjerte kulturlandskap dokumentert. Ytterligere hadde man som mål å utfordre de daværende vernekriteriene innenfor norsk kulturminnelovgivning, samt utvikle en fungerende modell for fremtidig forvaltning av krigsminner i Norge (Jasinski et al. 2012: 265; Figenschau 2019: 42). Trondheimsmiljøet har fortsatt å spille en helt sentral rolle i hvordan konfliktarkeologi blir praktisert i Norge (Jasinski 2010; Jasinski et al. 2012; Jasinski 2013; Jasinski 2018). Selv om dette fortsatt utgjør en forholdsvis liten del av det totale norske-arkeologi miljøet, representerte dette prosjektet startskuddet for en satsning som siden har spredt seg til de andre institusjonene i landet.

Denne satsningen kan på sett og vis sies å kulminere i 2015, når Riksantikvaren for første gang rettet direkte fokus på krigsminner som et satsningsområde og der de i deres årsrapport fremhevet disse som noe verneverdig (2016: 70). Som vist over er krigsminner viktige som fysiske spor etter hendelser som ikke alltid er nedskrevet, og akkurat nå er det spesielt viktig siden vi befinner oss i en brytningsperiode der våre menneskelige hendelsesvitner faller bort (Figenschau 2016: 204). Riksantikvaren på sin side begrunnet det økte fokuset på krigsminner med at det i 2015 var 70 år siden frigjøringen. Uavhengig av grunn er det viktig at krigsminner får denne type oppmerksomhet, siden de på grunn av sin manglende vernestatus har vært - og er - utsatt for omfattende destruering (Figenschau 2019: 123). Det finnes riktignok krigsminner som har blitt fredet gjennom vedtak, men da kreves det at lokaliteten har en iboende verdi i nasjonal- eller internasjonal sammenheng. Et eksempel på dette er Sjøflystasjonen på Skattøra i Tromsø (Cadamarteri og Thuestad 2020: 107).

Med andre ord er den samtidsarkeologiske tilnærmingen til andre verdenskrig en forholdsvis ung fagdisiplin, spesielt i Norge og Norden. Som et resultat av dette er mye av litteraturen som blir brukt i denne oppgaven kommet til i løpet av det siste tiåret. Foruten NTNU, som har hatt store innvirkning innen krigsarkeologi som en følge av miljøet rundt Marek Jasinski (Figenschau 2019: 32; Jasinski 2010; Jasinski et al. 2012; Jasinski 2013; Jasinski 2018; Eliassen 2022), har UiT – Norges arktiske universitet vært den viktigste pådriveren for samtidsarkeologi generelt i Norge, men også for krigsarkeologi. I løpet av kort tid har det gjennom flere påfølgende prosjekter, *Ruin Memories*, *Object Matters* og *Unruly Heritage*, som alle innebærer en betydelig satsning på samtidsarkeologi og krigsarkeologi (bl.a. Olsen og Pétursdóttir 2014, 2016; Figenschau 2019, Farstadvoll et al. 2020; Olsen et al. 2021). De tidligere nevnte undersøkelsene av fangeleiren ved Sværholt (Olsen og Witmore 2014; Grabowski et al. 2014; Olsen og Pétursdóttir 2017; Farstadvoll et al. 2022), undersøkelsene av krigsfangeleiren Kalvika, Nordland (Arntzen og Figenschau 2019), samt dokumentasjonen av tyske anlegg tilknyttet en Luftwaffe leir i Øvre-Pasvik, Finnmark (Farstadvoll og Nilsen 2020, Farstadvoll, Figenschau og Olsen 2020), må nevnes i denne sammenheng. Det er også forsket på temaet i andre deler av nordre Fennoskandia, spesielt i regi av det finske prosjektet «Lapland's Dark Heritage» (bl.a. Seitsonen og Herva 2011; Herva et al 2016). Det viktigste arbeidet herfra er Oula Seitsonens (2018) doktoravhandling «Digging Hitler's Arctic War». Her har han gjort undersøkelser av de arkeologiske sporene etter den nazi-tyske tilstedeværelsen i Nord-Finland, en kulturarv som lenge har vært nedtonet som politisk problematisk på grunn av at finnene sloss mot Sovjet (fortsettelseskrigen, 1941-44) med Tyskland som alliert.

3 Krigsfangeleirene i Tromsø

Tromsø er en subarktisk by som ligger på 69° breddegrad i Troms og Finnmark fylke (se figur 1). Byen er den største i Nord-Norge med ca. 80.000 innbyggere. Det at den ligger på en liten øy, med en konsentrert bykjerne, gjør at den har en forholdsvis høy grad av fortetting, noe som trolig kan sies å ha hatt innvirkninger på forvaltningspolitikken. Formelt sett fikk ikke Tromsø bystatus før i 1794 og er derfor ung i en arkeologisk forstand, men arkeologiske funn viser det har bodd mennesker i området helt siden isen trakk seg tilbake for ca. 10.500 år siden. Likevel domineres kulturminnelandskapet i Tromsø av nyere tids kulturminner, primært av trebygninger fra 1800-tallet i empirestil og murgårder fra starten av 1900-tallet. På bakgrunn av deres alder er ikke disse automatisk beskyttet av kulturminneloven, og i den grad de er gitt vern og fredninger har dette skjedd gjennom særskilte vedtak. Den store overvekten av kulturminner fra nyere tid har i liten grad fremmet krigsminner fra andre verdenskrig i Tromsø som, i likhet med resten av landet, har blitt tilskrevet forholdsvis liten verdi. Et unntak er imidlertid den tidligere sjøflystasjonen på Skattøra nord på Tromsøya, som ble tilegnet vern i 2015. Denne neglisjeringen og til dels utslettingen av krigsminner kan sies å ha hatt innvirkninger på lokalsamfunnets evne og mulighet til spontant å minnes dette kapitelet av fortiden.

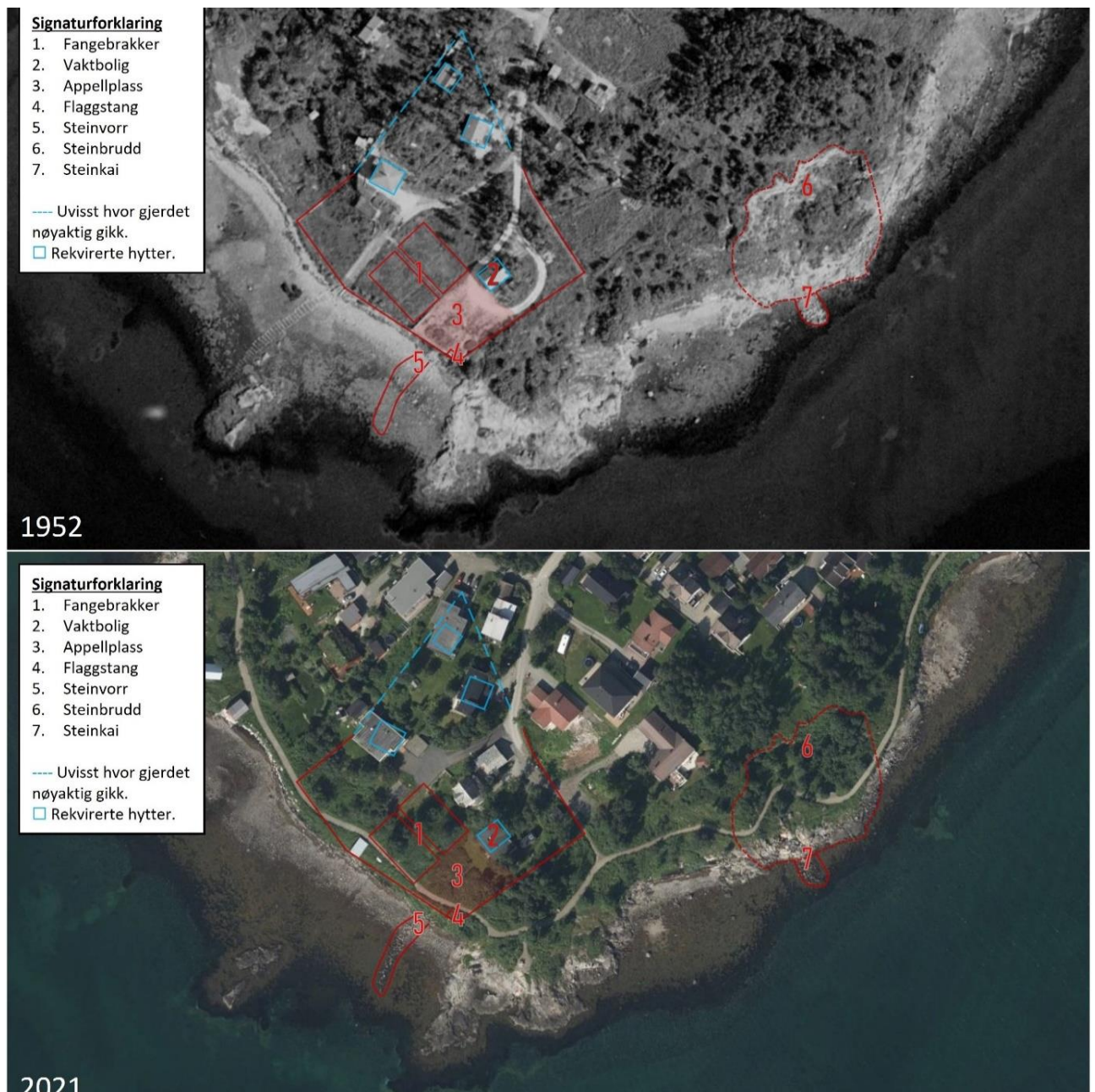
Tromsø slapp på mange måter billig unna krigens herjinger. Byen utmerker seg blant annet med å ha den eneste trehusbebyggelsen i Nord-Norge som ikke ble bombet, brent eller på annen måte ødelagt i løpet av krigsårene, og den har også blitt betraktet som en av krigens «økonomiske vinnere» (Andresen 2020). Ikke desto mindre lot den tyske tilstedeværelsen seg godt til kjenne i den lille byen, som ved krigens utbrudd kun hadde et befolkningstall på 10 343 (Andresen 2020: 367). Til tross for dens beskjedne størrelse var Tromsøområdet i 1941 hjem for 4 300 tyske soldater (Jørgensen 2006: 25), Gestapos regionale hovedkvarter og ikke mindre enn tre større fangeleirer, Isrenna, Sydspissen og Krøkebørsletta. Og det er nettopp disse tre leirene som er gjenstand for studie i denne oppgaven (se figur 1). Det er for øvrig også verdt å merke seg at det skal det ha vært flere mindre interneringssteder og leirer i Tromsø og omheng, som blant annet Lærfabrikken, på Skriverplassen, i Tønsvika, på Berg og på Håkøya, men disse vil ikke bli sett nærmere på her.

3.1 Sydspissen Fangeleir | Polizeihäftlingslager Sûdspitze

Den første fangeleiren i Tromsø ble etablert på øyas sydspiss, ett par kilometer sør for dagens sentrum - det som på den tiden utgjorde Tromsø Kommune (figur 2). 'Polizeihäftlingslager Sûdspitze', som leiren offisielt het, var en av Sipo og SDs (tysk sikkerhetspoliti og sikkerhetstjeneste) regionale forvaringsanstalter for hjemlige politiske fanger og folk som var arrestert for militær motstand. Sydspissen ble senere avløst av Krøkebærsletta som Polizeihäftlingslager (Nilssen og Reitan 2021: 128). Den var en av fire av sitt slag i Norge, hvorav de øvrige var de mer kjente Ulven / Espeland, Falstad og Grini (Hatlehol 2019). Leiren ble oppført som en følge av plassmangel i byens kretsfengsel etter massearrestasjonene av jøder- og politiske opposisjonelle sosialister, kommunister og fagforeningsledere i juni 1941, i måneden som ledet opp til tyskernes storangrep på Sovjetunionen (Operasjon Barbarossa) (Nilssen og Reitan 2021: 132). Fangeleiren på Sydspissen fungerte stort sett som gjennomgangsleir før fangene ble sendt videre sørover til Falstad, Grini eller Tyskland (Broberg 2014: 176; Hatlehol 2022).

Når de første fangene ankom var leiren enda ikke ferdigstilt, noe som resulterte i at fangene selv ble satt til å bygge sitt eget fengsel under brutale forhold hvor fangevokterne gikk bevisst inn for å terrorisere fangene. Arbeidsdagene kunne vare opp til fjorten timer og dersom arbeidet ikke gikk i det tempoet vaktene ønsket, eller hvis det forekom brudd på leirreglementet, ble fangene slått med bjørkeris eller ilagt individuell- eller kollektiv straffeeksersis (Christensen og Pedersen 1995: 463-464). Sydspissen var en usedvanlig streng og disiplinert fangeleir for nordmenn i Norge å være, noe som trolig skyldes at vaktmannskapet i all hovedsak besto av Waffen-SS soldater istedenfor tysk ordenspolitimenn (Nilssen og Reitan 2021: 132; Hatlehol 2022). I konstruksjonen av leiren ble fire privateide hytter rekvirert og til dels påbygd. Deretter ble nye brakker satt opp, området gjerdet inn med piggråd og vakttårn ble reist i to av hjørnene av leiren (Hatlehol 2022). Det ble også bygd en adkomstvei, leirvei, samt to steinkaier i tilknytning til leirområdet. Disse kan fortsatt sees i dag (figur 4-7). Fangene ble satt til å bære stein til de sistnevnte konstruksjonene.

Fangeleiren på Sydspissen var opprinnelig beregnet for å huse i overkant av 100 personer, men ble fort for liten på tross av at den fungerte som gjennomgangsleir. Når den nye leiren på Krøkebørsletta ble innviet i 1942 var det hele 250 fanger som ble overført fra Sydspissen til den nye leiren (Nilssen og Reitan 2021: 132). Den tyske aktiviteten på Sydspissen fortsatte under hele okkupasjonstiden, og fangeleiren ble på nytt tatt i bruk fra og med oktober 1943 og huset da omtrent 40 sovjetiske krigsfanger (Koch 1988: 123).

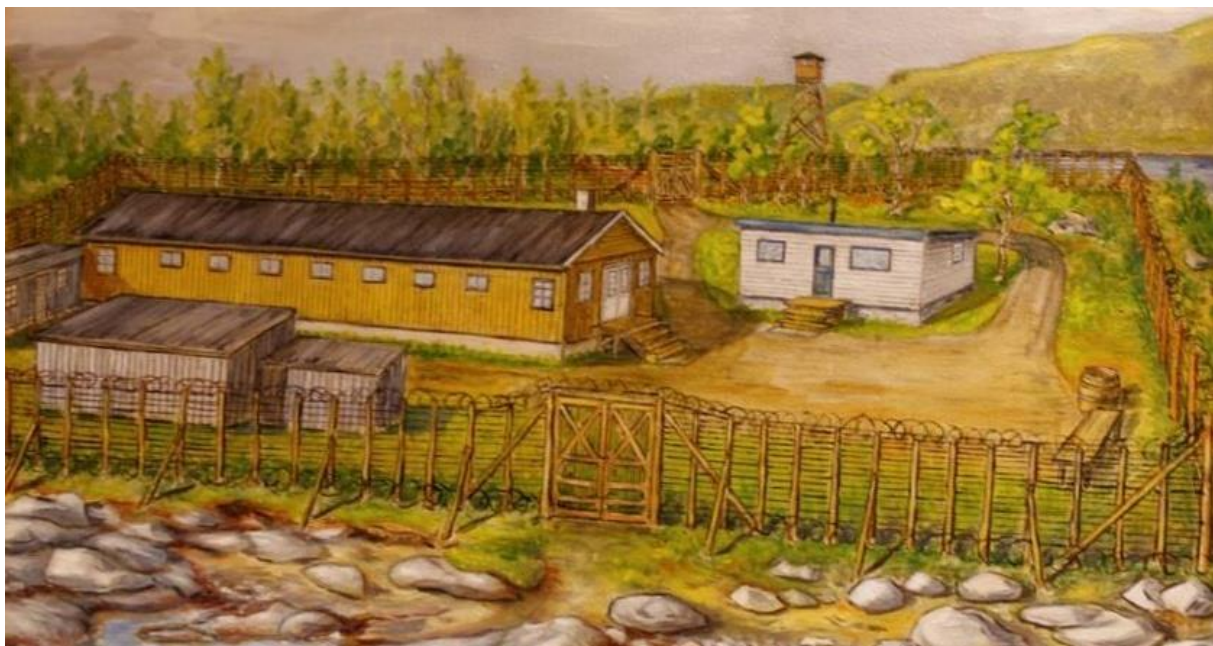

Figur 2: Ortofoto av lokaliteten hvor fangeleiren på Sydspissen lå under krigen.

3.1.1 Etterliv og etterkrigstid

Området på Sydspissen, hvor blant annet fangeleiren lå, ble rekvirert av den tyske okkupasjonsmakten under krigen. Leiren ble i en kort periode etter krigens slutt brukt til å huse fanger som skulle opp til landsvikeroppgjør. Primært ble den større leiren i Tromsdalen brukt til dette, så bare få måneder etter krigens slutt, 28. oktober 1945, ble det gjort opp erstatning for de som hadde eid jorden før krigen og hadde hytter der. Leirbrakkene og andre tydelige spor etter fangeleiren ble raskt fjernet. De eneste gjenværende byggverkene som med sikkerhet kan sies å ha hatt tilknytning til leiren er en påbygget utgave av leirens vaktbolig, samt to sambandsbrakker og en større bunker som lå under offisersmessen. De to sistnevnte er imidlertid lokalisert nord for leiren ved det som i dag utgjør permsenter / hotell for det norske forsvaret (Broberg 2014: 176-179).

Det kjennes ikke fotografier som viser hvordan leiren så ut under krigens dager, men det finnes et maleri laget i etterkrigstiden av Thorleif Marcussen som var innsatt i leiren (figur 3), bildet viser leiren i en tidlig fase med én fangebrakke og kommandantboligen. Senere ble det bygd nok en fangebrakke (Broberg 2014: 177).

Figur 3: Motiv fra tidlig i leirens historie. Senere ble det bygd nok en fangebrakke og en kommandantbolig. Maleriet er av Thorleif Marcussen (som satt på leiren) og henger på Tromsø Forsvarsmuseum.

I dag er området et idyllisk turområde med en moderne tursti som er mye brukt, men for de som vet hva de skal se etter er det fortsatt flere tydelige spor etter områdets mørke fortid. Hvis man følger turstien rundt selve Sydspissen blir man etter hvert møtt av en lav steinmur som skjærer på tvers av stien (figur 4). Muren er trolig en del av fundamentet til de to fangebrakkene som lå på området, og er på ingen måte et ruvende monument. På det meste er den ikke mer enn omtrent 80 cm i høyde. Til sammenligning er derfor muren som den moderne turstien er bygd på toppen av desto mer iøynefallende, selv om også den er vanskeligere å se fra selve stien (figur 5). Denne mannshøye konstruksjonen, som er i overkant av 2 meter høy, ble anlagt som nedre yttergrense for leiren og fungerte som støtte når det omkringliggende terrenget rundt fangeleirens bygningsmasser skulle planeres. På figur 4 ser vi dette planerte området mellom turstien og det lave hvite huset, som er den gamle vaktbygningen, og i dag er i privat eie. Isolert sett er disse autentiske materielle hendelsesvitnene uanselige, men sett i en arkeologisk og materiell kontekst er de tydelig tegn på områdets mørke fortid. Murene og planeringen viser hvordan hele området hvor leiren ble anlagt har blitt omdannet; før okkupasjonen skrånet det ned mot havet og besto stort sett av leire og våtmark (Broberg 2014: 181).

Noen meter sør-øst for disse mur-konstruksjonene er et større betongfundament med et noe gjengrodd hull i midten. Under krigens dager holdt dette uunnselige fundamentet fangeleirens flaggstang hvor hakekorset vaiet i vinden (figur 6). I fjæra nedenfor fundamentet til den gamle flaggstangen strekker en lang ansamling med stein seg ut mot havet. Dette er i realiteten restene etter er en vorr (steinbrygge) som fangene på leiren ble satt til å bygge (figur 6). Kaianlegget kom aldri i god nok stand til å bli tatt i bruk, da fangene måtte bygge og gjenoppbygge vorren flere ganger fordi byggematerialet ikke holdt mot store bølger og hardt vær (Broberg 2014: 181). Dette var angivelig intensjonelt fra fangevokterne sin side og byggeprosjektet skal i all hovedsak hatt den hensikt å være til plage for fangene. Ytterligere en steinkai ble bygget noen hundre meter nord for selve fangeleiren (figur 7). Et annet mindre synlig, og mindre innlysende monument etter fangeleiren på Sydspissen er den over 200 meter lange vegstrekningen som strekker seg fra hovedvegen og ned mot sydspissen – Lanesvegen. En vegstrekning som ble bygget av fangene, og som fortsatt er i bruk i dag.

Figur 4: Steinmur bygd som støtte til planert område, og trolig fungert som en del av fundamentet til fangebrakkene. Det hvite huset på bildet er den gamle vaktboligen til leiren. Foto: Ingar Moen Johnsen.

Figur 5: Støttemur bygd av fangene som også fungerte som nedre avgrensing av fangeleiren. Det hvite vakthuset kan sees i bakgrunnen. Foto: Ingar Moen Johnsen.

Figur 6: Foten til fangeleirens flaggstang med restene etter vorren i bakgrunnen. Foto: Ingar Moen Johnsen.

Figur 7: Restene etter steinkaien ved steinbruddet. Foto: Ingar Moen Johnsen.

Figur 8: Restene etter steinbruddet nord-øst for fangeleiren. Foto: Ingar Moen Johnsen.

Som tidligere nevnt var det fangene selv som sto for konstruksjonen av både leiren og mye av den tyske infrastrukturen i området på Sydspissen. Byggematerialet til de øvrige nevnte prosjektene kom delvis fra den omkringliggende fjæra, men også fra et nærliggende steinbrudd (figur 8). Dette steinbruddet ligger et lite stykke nordøst for leirområdet, men er fortsatt synlig som om et jafs er tatt av terrenget. Disse små restene av den tyske aktiviteten på Sydspissen er autentiske krigsminner med potensielt sterk symbolverdi. I nyere tid har det også vært offentlig diskusjon om hvorvidt det også skal oppføres et offentlig minnesmerke på stedet til den gamle fangeleiren (Nordlys 2022). Debatten vedvarte i flere år, men i anledning med markeringen av 80-års for deportasjonen av de norske jødene, 26. november 2022, ble det avduket et minnesmerke her. Denne ble utformet av Tromsø Kommune og fremstår i større grad som et informasjonsskilt enn et minnesmerke i den tradisjonelle forstand (figur 9). Denne dobbeltfunksjon har til hensikt å løfte frem historien til området ved å peke ut de noe utviskede sporene etter fangeleiren og kontekstualisere hva som skjedde på Sydspissen i løpet av krigsårene. Gitt anledningen til at minnesmerket ble oppsatt er det primært de jødiske fangene som blir løftet frem med navn. Dette kan sees oppe til høyre på minnesmerket på figur 9. Den øvrige demografien av fangene (politiske, motstandsmenn og sovjetiske krigsfanger) nevnes kort i tekstformat på informasjons delen på venstre side av minnesmerket.

Figur 9: Minnesmerket / Informasjonstavlen på Sydspissen. Foto: Ingar Moen Johnsen.

3.2 Krøkebørsletta fangeleir | Polizeihäftlingslager Tromsdalen

Fangeleiren på Krøkebørsletta ble bygget i 1942 i Tromsdalen på fastlandet, like øst for Tromsøysundet og Tromsøya som den gang utgjorde Tromsø by (Arkivverket 2018) (se figur 1). Det offisielle navnet på leiren var ‘*Polizeihäftlingslager Tromsdalen*’, men blant folk flest ble den bare kjent som Krøkebørsletta, som var det lokale navnet på stedet (Hatlehol 2019). Leiren ble bygget for å erstatte den tidligere omtalte leiren på Sydspissen av Tromsøya, som på tross av at den da bare hadde vært operativ i ett års tid allerede hadde vist seg å ha for liten kapasitet (Arkivverket 2018). Krøkebørsletta avløste derfor Sydspissen som Sipos og SDs regionale forvaringsanstalt for hjemlige politiske fanger og folk som var arrestert for militær motstand. Fangeoverføringen fra Sydspissen til Krøkebørsletta fant ikke offisielt sted før i november 1942.

I og med at krigen var over 8. mai 1945 hadde den nye leiren med andre ord en relativt kort bruksperiode, under tysk kontroll vel og merke. Den siste fangen som ble innsatt på Krøkebørsletta ble skrevet inn 2. mai 1945. Leiren besto av seks store brakker, samt flere små bygg, omgitt av et piggrådgerde (figur 10), og på det meste rommet den omtrent 250 fanger (aktive-fredsreiser.no). På tross av forholdsvis lav kapasitet sammenlignet med de andre Sipo-leirene hadde fangeleirene i Tromsø et relativt høyt antall fanger i løpet av krigen (se tabell 1). Den raske utskiftningen skyldtes at de fangene som var planlagt å være i forvaring i mer enn ett år senere ble overført til hovedleiren Grini, ofte via Falstad (Hatlehol 2019). Krøkebørsletta var beryktet som brutal, og i løpet av krigen ble 26 jugoslaver- og ni nordmenn henrettet nær fangeleiren (Arkivverket 2018; Hatlehol 2019).

Tabell 1: Oversikt over totalt antall fanger og maksimum kapasitet ved de norske SIPO og SD leirene under krigen.

Fangeleir	Totalt under krigen	Ved fullt belegg i leiren
Grini	19 788	Ca. 5000
Falstad	4 136	Ca. 1000
Sydspissen / Krøkebørsletta	2 488	Ca. 250
Espeland	2 027	Ca. 380

Figur 10: Utsnitt av flyfoto som viser området hvor fangeleiren og skolen har ligget i 1952, 2000, 2010 og 2020 (venstre mot høyre).

3.2.1 Etterliv og etterkrigstid

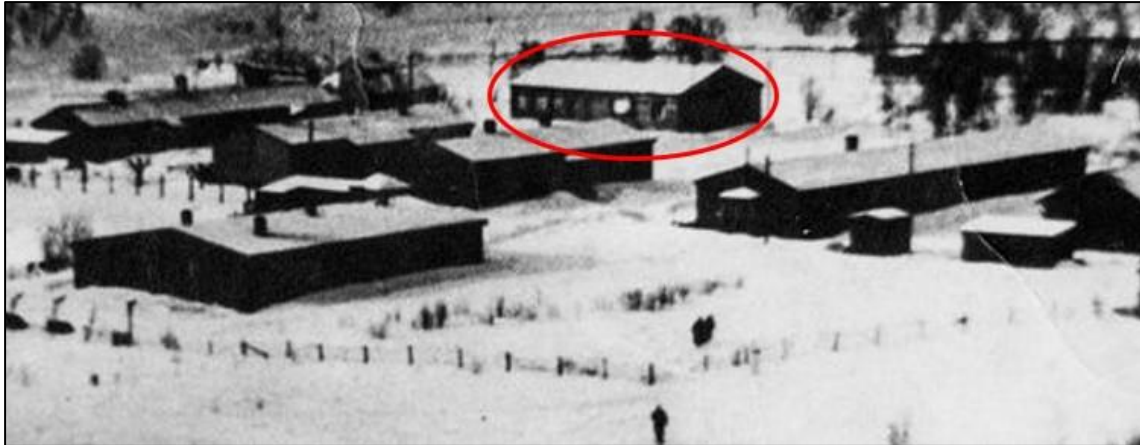
Umiddelbart etter krigen ble Krøkebørsletta brukt som interneringsleir for tysk ikke-militært personell, men allerede i oktober 1945 fikk leiren ny bruk som anstalt for norske landssvikere i påvente av landssvikoppgjøret. Denne bruken vedvarte fram til september 1947 og i løpet av denne perioden gikk leiren under navnet Sletta interneringsleir. Frem til da hadde leiren beholdt sin opprinnelige funksjon tross av at krigen var over. Etter at landssvikoppgjøret var overstått, overtok imidlertid daværende Tromsøysund kommune eiendommen og konverterte bygningsmassene til ungdomsskole. Eksternt sett fremsto den gamle fangeleiren mer eller mindre uforandret, noe som blant annet kommer frem av ortofoto som her er brukt – da de eldste av disse stammer fra en tid da skoledriften allerede var påbegynt på området (figur 10). Bygningene i fangeleiren, inkludert vakttårn (figur 11) og brakkene, fikk stå relativt uforandret fram til de ble revet i 1964 for å gjøre plass til byggingen av Tromstun skole. I ettertid har også dette bygget blitt revet, den nåværende bygningen på tomten ble åpnet i 2011 (figur 10 og 14).

Figur 11: Foto av Tromstun Skole fra 1961 med fortsatt synlig vakttårn markert med rød sirkel. I forgrunnen kan vi også se bygget som er omtalt som «Gulskolen». Bilde hentet fra Perspektivet Museum.

På tross av at området har vært igjennom tre bruksfaser siden krigens slutt, var det lenge *én* eldre trebygning som ble stående på skoletomten. På folkemunne ble den ofte bare kalt «Gulskolen», men trolig hadde den sin opprinnelse i den tyske aktiviteten på området. Det har riktignok vært noe tvetydighet rundt byggets opphav; i en avisartikkel ble det hevdet at bygget ble oppført i 1959 som et nytt undervisningsbygg på nedsiden av de gamle fangebrakkene (Berg 2020). Dette stemmer imidlertid dårlig med annet dokumentasjonsmateriale; byggverket er blant annet synlig på ortofoto fra 1952 (figur 10 og 14). Ytterligere er det et bygg med tilnærmet samme plassering og fasong på flere av fotografiene fra 40-tallet og krigens dager (figur 12).

Det virker med andre ord svært sannsynlig at den såkalte «Gulskolen» har sitt opphav fra krigen, selv om det ikke kan sies med 100% sikkerhet. Det er derimot verdt å bite seg merke i at *hvis* bygget ble oppført i relasjon til fangeleiren, virker det å ha blitt ført opp utenfor det daværende leirgjerdet, og følgelig ikke brukt av fangene. Hvis det ble bygd til bruk *for* okkupasjonsmakten kan det tenkes at bygget holdt en høyere kvalitet enn fangebrakkene, noe som kan forklare hvorfor det ble funnet skikket til lengere bruk enn de resterende byggene. Mange av de tyske såkalte lemmebrakkene, som ofte ble benyttet til forlegning i fangeleirer, ble hastig revet etter krigen fordi de i all hovedsak var tiltenkt som provisoriske bygg og at bruken under okkupasjonen hadde satt sine tunge spor (Eliassen 2022: 126). Uavhengig av byggets opphav er det interessant å tenke over hvorfor dette bygget fikk stå så lenge mens resten av bygningsmassen til skolen ble revet og bygd opp igjen ikke mindre enn to ganger.

Figur 12: Fangeleiren på Krøkebørsletta i 1944, med bygget som trolig er «Gulskolen» er markert med rød sirkel. Ukjent fotograf.

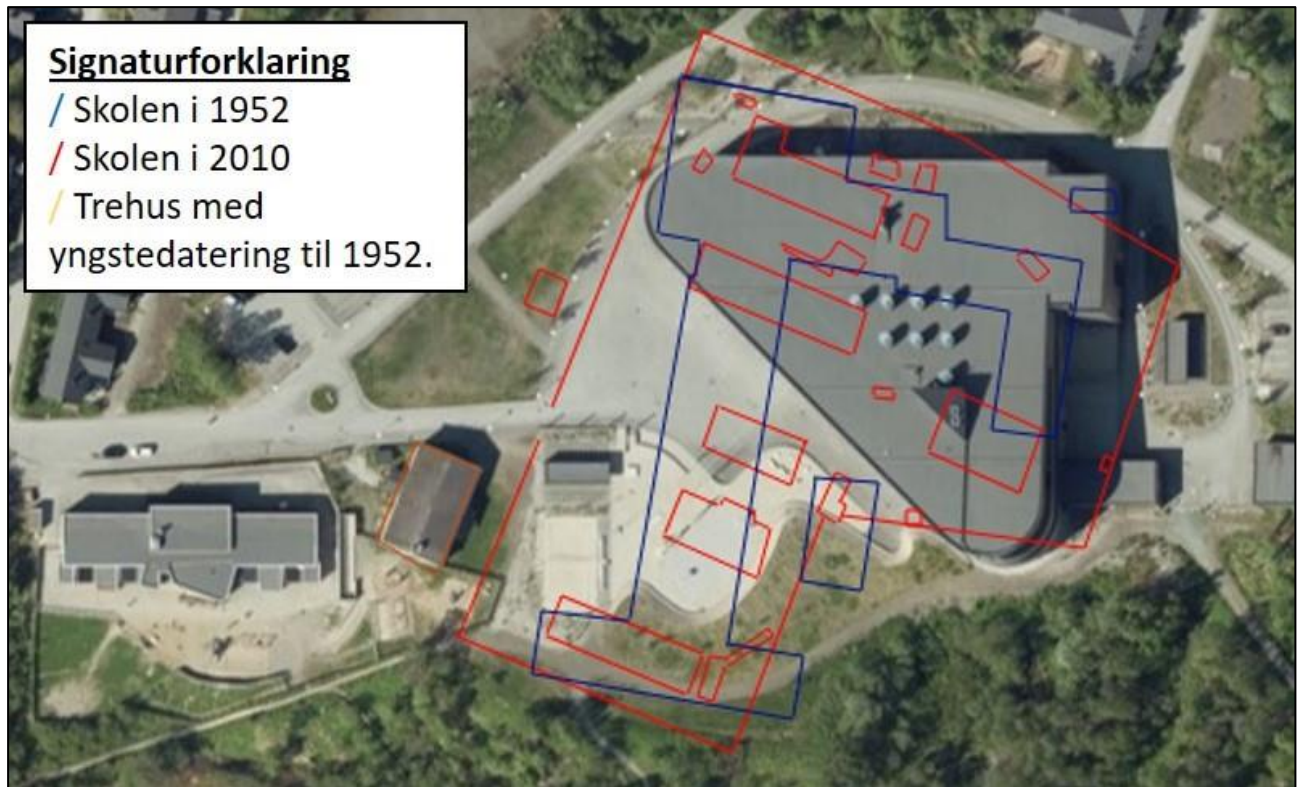
I oktober 2020 brant derimot den såkalte *Gulskole* ned, og med det forsvant det siste synlige materielle hendelsesvitnet i det umiddelbare leirområde. Det betyr imidlertid ikke at leiren ble glemt eller er uten minnesmerker. I likhet med området til den tidligere fangeleiren på Sydspissen er det også på Krøkebørsletta reist et minnesmerke over hva som skjedde der under okkupasjonsårene. Det er imidlertid viktig også her å anerkjenne forskjellen mellom arkeologisk materiale og minnesmerker. Krigsminner lever videre på flere ulike plan, og som jeg senere skal drøfte mer inngående, kan man skille mellom den ønskede videreføringen (historieskriving, konstruerte minnesmerker osv.) og den utilsiktete (autentiske materielle hendelsesvitner, uredigerte arkeologiske levninger osv.).

Minnesmerket ved dagens Tromstun Skole ble oppført 7. juni 1978 (Hansen 2004), og tilhører klart den første kategorien. Det formidler minnet om en fortid som er kjent for oss og levner lite rom for ufrivillig erindring, slik som de arkeologiske levningene på Sydspissen i større grad gjør. Minnesmerket har form av en bauta-, ikke ulikt en gravstein av rød granitt. Den ligger forholdsvis uanselig til, omtrent 10 meter unna det nåværende skolebygget. Likefullt er minnesmerket monumentalt i utforming, med en høyde på omtrent 2,5 meter, 80cm bredde og 30cm tykkelse. Minnesmerker har følgende inskripsjon (figur 13):

Under tyskernes okkupasjon av Norge lå på dette sted en fangeleir. Leiren ble tatt i bruk i oktober 1942. Den avløste Sydspissen fangeleir på Tromsøya og var i virksomhet til frigjøringen 8. mai 1945. I alt var i de to leirer internert ca. 2500 fanger. De fleste var norske, innsatt av forskjellige årsaker og for kortere eller lengre tid. Enkelte fanger satt her med dødsdom som ble eksekvert i omegnen. Etter frigjøringen ble leirområdet tatt i bruk til skole.

Figur 13: Minnesmerket over Krøkebærslatta fangeleir ved Tromstun skole. Foto: Ingar Moen Johnsen.

Figur 14: Grunnkartet viser Krøkebærsletta slik det framsto i 2020, overlegget viser hvor de tidligere strukturene ligger i forhold til dagens skolebygg.

3.3 Isrenna fangeleir

De to leirene som så langt er omtalt hadde som primærfunksjon å huse norske statsborgere som ble betraktet som en trussel eller på annet vis uønsket av okkupasjonsmakten. I november 1942 ble det imidlertid opprettet en ny leir på Tromsøyas nordside, i overkant av det tyske militæranlegget på Skattøra (figur 15), som hadde til hensikt å huse det økende antall av sovjetiske krigsfanger (Christensen og Pedersen 1995: 465). Sovjetiske soldater tatt til fange på østfronten etter den tyske invasjonen av Sovjetunionen i 1941 utgjorde en overlegen majoritet av krigsfangene både i Tromsø og Norge ellers. Også rundt omkring i det naziokkuperte Europa ble sovjetiske krigsfanger brukt til tvangsarbeid i diverse byggeprosjekter (Moore 2022). I Tromsø ble behovet for interneringsrom etter hvert såpass stort at det som tidligere nevnt ble plassert om lag 40 sovjetiske krigsfanger i den tidligere leiren på Sydspissen. Flesteparten av de mindre leirene rundt om i Tromsø-området som så vidt ble nevnt innledningsvis i dette kapitlet, tjente også denne hensikten. Ved krigens slutt var det hele 735 fanger på Isrenna Fangeleir (Christensen og Pedersen 1995: 465).

Figur 15: Lokalteten til Isrenna fangeleir. t.v. 1952, t.h. 2021. På begge ortofotoene kan vi se overlapp av hvor leiren engang lå, samt markert noen av den umiddelbare etterkrigstid bruken.

De sovjetiske krigsfangene hadde generelt svært dårlige mat-, bo- og arbeidsforhold, men forholdene i Tromsø var betraktelig bedre enn de f.eks. de som ble oppført i krigens siste fase langs den nyetablerte Lyngelinjen, der flere ble omtalt som en dødsleire (Figenschau 2019: 4). Dette skyldes i stor grad nærheten til sivile som på tross av at det formelt sett var dødsstraff for å ha kontakt med fangene, hadde mulighet til å snike til dem mat. Dette forekom ofte når fangene ble marsjert mellom leir og arbeidsprosjekter, da hendte det også at vokterne så en annen vei. Sivile kunne da diskret gi fangene pakker med mat eller legge det på steder langs veien slik at de kunne plukke det opp selv. De sovjetiske krigsfangene responderte ofte på sistnevnte med å kvittere for maten ved å legge igjen selvlagde gjenstander på samme sted som de fant maten. Gjenstandene ble laget i det skjulte med enkle redskaper, eksempler er ting som dekorerte sigarettetuier, ringer utformet av mynter, samt leker / figurer laget av tre og metall for å nevne noe (Olsen, M 1999: 13). Ytterligere eksempel er en ornamentert spaserstokk som tidligere har stått utsilt på Perspektivet Museum i Tromsø (figur 16). Denne byttehandelen var også viktig ved at den ga de sovjetiske fangene en følelse av menneskeverd i en ellers umenneskelig situasjon, og fra et arkeologisk perspektiv medførte det nye materielle hendelsesvitner som åpner opp for nye lag av fortolkning av en del av historien som ellers har blitt forsøkt fortiet.

Figur 16: t.h. Ornamenteret utskåret spaserstokk.
Foto fra perspektivet museums utstilling "Untermensch".

Restene etter leiren på Isrenna må ha blitt utvisket forholdsvis fort og langt mer utslettende enn ved to andre store leirene i Tromsø. På de eldste flyfotoene av Tromsøya fra 1952 er det få om noen synlige spor etter fangeleiren. Det siste stemmer godt overens med et tidligere arbeid om de tyske installasjonene på nordsiden av Tromsøya og deres bevaring og fjerning. Ifølge Cadamarteri og Thuestad (2020: 112) ble mellom 60- og 65% av den tyske bygningsmassen ved Skattøra fjernet før utgangen av 1946, og ytterligere 47% av det resterende siden 50-tallet til i dag. Eliassen (2022: 129) spekulerer i sin doktorgradsavhandling om at en grunn til at mange av fangeleirene brukt til å huse sovjetiske og utenlandske krigsfanger i Norge kan ha blitt revet fordi deres meningsinnhold og erindringsverdi ikke var stor nok eller ønsket i etterkrigstiden. Det finnes selvsagt flere mulige forklaringer på desimeringen av krigsminner og fangeleirene spesielt. Dette gjelder ikke bare Isrenna, men også de to andre store fangeleirene som eksisterte i Tromsø under andre verdenskrig, selv om tempoet og omfanget av desimeringen klart varierte. Dette kommer jeg tilbake til i kapittel 5, men først er det nødvendig å se nærmere på teori om minner, hvordan de dannes og hva som gir dem deres kraft.

4 Teoretisk rammeverk

Som nevnt innledningsvis er målsetningen med denne oppgaven å se på hvordan utslettingen av spor – og erstatningen av dem med intensjonelle minnesmerker påvirker hvordan vi husker fortiden. Med ‘spor’ menes det autentiske materielle hendelsesvitner, et begrep som herunder kommer til å brukes synonymt med arkeologiske spor. Dette kommer senere til å bli diskutert med utgangspunkt i det konseptuelle rammeverket gitt av blant annet minnesstudier, hauntologi og fenomenologi. Siden samtlige av disse er høyst kryssdisiplinære forskningsområder kommer det herunder en gjennomgang av hva som i legges disse begrepene med tanke på denne oppgaven og senere diskusjon og analyse.

4.1 Minnesstudier og oppdagelsen av minner i en kulturell kontekst

Som tidligere nevnt er minnesstudier, eller erindringsstudier, et høyst kryssdisiplinært forskningsområde som tradisjonelt sett har sterke røtter i både filosofi, historie og sosiologi (Tamm 2008: 499), samt i den senere tid også arkeologi. På tvers av fagfeltene er det en generell enighet om at ‘*det å minnes* (remembering)’ bør oppfattes som en evne, mens ‘minner’ er utfallet / resultatet av prosessen av å minnes (Erl 2011: 8). Selv om det å erindre ofte blir betraktet som en kognitiv hendelse, spiller ting ofte en sentral rolle.

Minnesstudier, eller erindringsstudier, beskjeftiger seg tradisjonelt med samfunnets sosiale og kulturelle hukommelse, og hvordan fortiden vedlikeholdes og overføres gjennom ulike minnespraksiser. Arkeologi som disiplin har ikke normalt blitt sett på som del av erindringsstudier ettersom disse i stor utstrekning har vært knyttet til menneskelig kognitiv erindring. I dag har dette endret seg og ulike former for materiell erindring tas nå mer med i betraktning (se bl.a. Connerton 1989, Assmann 1999, Erl 2011, Tamm 2013). Mills og Walker har foreslått termen erindringsarbeid («Memory work») som benevnelse på den vitenskapelige tilnærmingen til hvordan materiell kultur og tilhørende praksiser inngår den kollektive hukommelsen og følgelig i overføring av minner (Mills og Walker 2008: 3; Connerton 1989).

På tross av at det finnes flerfoldige måter å tilnærme seg minnesstudier på vil jeg i denne oppgaven ta utgangspunkt i tre ulike perspektiv som har relevans for denne oppgaven.

Det første perspektivet omfatter den form for minnestudier eller minnespolitikk som har blitt dominerende i historie- og samfunnsfagene (Erlil 2011: 38). I løpet av de siste tiårene har det perspektivet vokst fram med utgangspunkt i begrepet *kollektivt minne* (Tamm 2008: 499). Viktig her er den franske sosiologen Maurice Halbwachs arbeider, der han argumenterer for at denne formen for erindring oppstår som en følge av menneskers sosiale deltagelse – at vi inngår i sosiale grupper – og at vi minnes som en respons på de oppfordringer om å erindre som tilkommer i interaksjon med andre mennesker (Connorton 1989: 36). Som en forlengelse av dette kan det hevdes at enhver erindring, også den private, skjer innenfor rammeverk av materielle og sosiale faktorer som vi deler med andre, det være seg steder, språk, mennesker og datoer for viktige hendelser som vi har felles (Connerton 1989: 36-37). Kollektivt minne er imidlertid ikke et passivt deponi av fortidige hendelser, men snarere del av en bevisst historieskapende prosess hvorav visse aspekter med fortiden blir framhevet mens andre blir skjøvet utover sidelinjen og/ eller ignorert (Tamm 2008: 501). I dette ligger erkjennelsen av fortidas fortsatte betydning og derav også behovet for at den ivaretas av en felles og akseptabel minneskultur. «Feile» eller avvikende minner blir her et problem som dersom de begynner å slå rot må korrigeres. Det samme gjelder glemsel, men her tilkommer også synet om at glemsel også kan være nødvendig for å sikre «riktig» erindring (Augé 2004, Harrison 2013) Erindring får her karakter nærmest av et slags luke-arbeid, eller som Augé uttrykker det «memories are like plants: there are those who needs to be quickly eliminated in order to help the others burgeon, transform, flower» (Augé 2004: 20).

Med andre ord prøver man her å skape erindring som noe som antar helhetlige og kontrollerte former, og der fortiden blir noe vi forholder oss til når vi ønsker det (i form av besøk på museer og minnesteder, lesing av historisk litteratur, feiring av nasjonaldager m.m.) istedenfor et konstant og imperativt nærvær. Det legges også til grunn at fortiden selv kan betraktes som avsluttet², ved at den inngår i et hendelsesforløp med klart definert begynnelser og avslutninger. Et eksempel på dette vil være utsagnet at «andre verdenskrig varte fra 1939 til 1945». Selv om dette ut fra konvensjonell historisk-lineær tenkning er korrekt, tas det for eksempel ikke hensyn krigens materielle varighet (i form av anlegg, udetonerte våpen, etc.) og fortsatte virkning.

² Fortiden kan selvsagt rekonstrueres, fortolkes, og kjempes om i ettertid, men er i henhold til dette perspektivet i seg selv avsluttet. Den kan bare eksistere videre som historisk rekonstruksjon.

Det andre perspektivet er minnestudier med utgangspunkt i en materiell eller arkeologisk tilnærming, og som jeg derfor skal bruke mer plass på. En slik tilnærming omfatter blant annet å studere hvordan mennesker og objekter samhandler med hverandre i å konstruere og overføre sosialt minne (Mills og Walker 2008: 3). Dette kan skje på ulikt vis, både gjennom intensjonelt skapte monumenter (gravminner), eller mer ubevisst gjennom etterlatte materielle spor av ulik art. Materielt minne er uansett grunnleggende basert i tingenes varighet og derfor deres iboende evne til å lagre og aktivere minner av ei fortid de selv var - og er - en del av. Noe av det som i ontologisk forstand preger arkeologisk materiale, og i bunn og grunn alle ting, er at de bidrar til å gjøre fortiden tilstedeværende, de er på et vis samtidig fortid og nåtid. Tingenes varighet og kronologiske «treghet» kan derfor sies å opponere mot forestillingen om at fortiden er slutt (Olsen 2013a: 204). Arkeologi som fag er nettopp basert på denne vedvarende fortiden, at noe overlever og bringes videre, som kilde for hukommelse og kunnskap.

Hvis vi går tilbake til eksempelet fra avsnittet ovenfor vil man med utgangspunkt i et arkeologisk perspektiv kunne hevde at okkupasjonen fortsatt vedvarer fram til i dag i form av sitt gjenstridige og vedvarende materiale som piggråd, bunkere, løpegraver, kanonstillinger og ueksploderte eksplosiver som fortsatt er høyst tilstedeværende mange steder i Norge (Olsen og Witmore 2014: 168). Det blir stadig funnet ueksploderte sprengstoff og ammunisjon fra krigens dager, det ble blant annet gjort et slikt funn på nord-Tromsøya i april 2021 (Mortensen 2021). Det er noe bokstavelig talt overskridende i at selv nå, 78 år etter krigens slutt, utgjør Wehrmacht fortsatt en trussel for mennesker og dyr, som fortsatt kan dø som et resultat av andre verdenskrig.

Men denne materielle videreføringen av fortiden skjer ofte uten den kontroll og viljestyrte redigering som preger den historiske erindringen. Det er ofte tilfeldig hva som har overlevd tidens tann og til forskjell fra hvordan kulturhistoriske beretninger fremmer en forståelse av fortiden som lineær, hel, logisk og sammenhengende (Bangstad 2017: 34) er det arkeologiske-materialet som regel fragmentert og uryddig. En konsekvens av dette er at det ikke gir oss «hele» bildet av fortiden, bare biter og fragmenter, noe som ofte er sett på som en svakhet ved arkeologien (selv om også historikere, som Hayden White (1978), har fremhevet dette som fortidens egentlige «natur»). Men det kan også fremheves som en styrke. Mens historiske kilder er skrevet med en hensikt, er arkeologiske spor i liten grad utvalgt og med hensikt redigert, noe som gjør at de derfor kan fange opp detaljer som ikke finner plass i det skrevne eller det sagte (se Pétursdóttir 2012). Som arkeolog blir man tvunget til å forholde

seg til det som er, de funn som avdekkes, selv om det ikke nødvendigvis stemmer med egne eller samfunnets forventninger. Det dreier seg med andre ord om en form for ufrivillig erindring, utenfor samtidige- og fortidige menneskers kontroll (Olsen 2010: 117-119). En slik tilnærming er viktig i studier av fangeleirene fra andre verdenskrig på grunn av deres noe underkommuniserte natur, både i bruksperioden og etterkrigstiden. Leirene var av funksjonelle behov ofte bygget unna sivilbefolkningen for å bedre kunne skjule den brutale behandlingen- eller eventuelle henrettelser av fangene (Eliassen 2022: 94). Ytterligere har den omfattende desimeringen av fangeleirer i etterkrigstiden etterlatt emne med færre materielle erindringsmarkører enn andre former for krigsminner (Eliassen 2022: 129).

Den franske arkeologen Laurent Olivier (2011) har pekt på hvordan det arkeologiske materialets fragmenterte og uryddige karakter har klare likhetstrekk med hvordan vi som mennesker faktisk og autentisk erindrer. Vår erindring av fortiden, som for eksempel vår egen barndom, kommer ofte til oss som fragmentariske hendelser og ikke lineære historier. Det er også i stor grad tilfeldig hva vi husker, som små detaljer og ubetydeligheter. Hukommelse har tradisjonelt sett blitt betraktet som noe som bare eksisterer kognitivt, men gjennom en materiell og humanistisk minnesforståelse er det stadig mer vektlagt hvordan ting trigger erindring av noe vi har opplevd tidligere. En erindring som er udødeliggjort i det berømte madeleine-eksempelet i Marcel Prousts roman «På sporet av den tapte tid», der smaken og lukten av en kjeks dyppet i te plutselig overvelder fortelleren med minner fra hans barndoms landsby (2003: 60).

Som vi berørte i avsnittet ovenfor er det mange aspekter ved fangeleirene fra andre verdenskrig som er utelatt av historiebøkene, ikke med hensikt, men fordi de skriftlige kildene ikke sier noe om dem. Det er her de materielle hendelsesvitnenes ufrivillige erindringspotensial kommer inn i bildet og som nettopp utgjør en av styrkene i en arkeologisk tilnærming til den nære fortiden. Gjennom å studere det som er blitt igjen, det som har overlevd, gir arkeologi en oss muligheten til å utvide erindringen til hendelser som ligger langt forut for vår egen tid. I noen tilfeller fremtvinger de materielle hendelsesvitnene også ufrivillig erindring av sider av fortiden vi ikke nødvendigvis vil vite eller påminnes om, noe som er med på å forklare den problematiske eksistensen til autentiske krigsminner generelt. De er etterlatt uten noen intensjon om å bidra til en erindring som skal «passe inn», være «god», eller på annet vis samsvare med framtidens behov.

Som det framgår av det ovenfor har vi å gjøre med to beslektede, men forskjellige måter å forholde seg til erindring på. For enkelthetskyld kan vi skille mellom, på den ene siden, den redigerte historiske tilnærmingen med intensjonell gjenkallelse av fortiden, og der også i ettertid skapte minnesteder og monumenter inngår; og, på den andre, den i hovedsak ukontrollerte erindringen som preger både den vanlige menneskelige hukommelsen og det materielt overførte tilfanget av fortid (dvs. de autentiske rester eller spor som har overlevd).

Det tredje og siste perspektivet jeg her ønsker å se på i relasjon til minnesstudier er *hauntologi*. I likhet med den arkeologiske tilnærmingen til minne, fremstår ikke fortiden heller her som et avsluttet eller konkludert kapittel. Hauntologi er et forholdsvis nytt begrep knyttet til hvordan fortiden i enkelte tilfeller kan motsette seg samfunnets ønske om å bekymringsløst bevege seg videre (Bangstad 2017: 36), og på mange måter ‘hjem søke’ samtiden, derav navnet. Denne hjem søkingen kan også være materielt forankret og tar ofte form av en «forstyrrer» som bringer med seg ufrivillige minner om en undertrykt eller glemt fortid. Det skjer nærmere bestemt ved at noe eller noen som har blitt ansett som ferdig med og borte dukker opp igjen, og nå for nettopp å sette søkelyset på noe uoppgjort som har behov for å bli adressert (Assmann 2011: 1; Dziubans 2014; 2019). Dette perspektivet har blant annet vært fremtredende i analyser av jødenes skjebne fremstilt i polsk populær- og akademisk kultur i perioden etter jernteppets fall – Noe som må sees i sammenheng med den estetiske og affektive politikken til det *spøkelsesaktige*, noe som igjen er forankret i dagens minne og identitetsarbeid (Dziubans 2019: 9).

Hvis vi bygger videre på den siste påstanden vil det følgelig kunne hevdes at dette hjem søkte aspektet, som en del av det kollektive minnet, også er materielt forankret (Olsen 2022). Både sosialt, kulturelt og materielt kan nok mange kjenne seg igjen i følelsen av uro på steder med en kompleks historie og marginalisert minne – slik som blant annet utrydnings-, internering- og krigsfangeleirer fra andre verdenskrig. Likevel er det de kognitive aspektene som dominerer i forståelsen av «spøkelse», som gjerne framstilles som en kompleks konstruksjon av representerende, affektive og politiske verdier og som ontologisk refererer til hvordan elementer fra den kulturelle fortiden kan vedvare eller gjenoppstå (Dziubans 2019: 10).

Denne noe radikale vendingen om at spøkelse er et felt som krever teoretisk refleksjon fra humaniora, kan spores tilbake til den franske filosofen Jacques Derridas verk *«Spectres of Marx: The State of Debt, the Work of Mourning and the New International»* (1994). Han beskriver spøkelse som en aktør som opererer som en overgangsenhet, lokalisert

i grenselandet mellom etablerte dikotomier (som liv og død, fortid og nåtid, materiell og immateriell, synlig og usynlig, fravær og tilstedeværelse, ekte og forestilt), hvor det i kraft av sin hjemmsøkende aktivitet forsøker å destabilisere eksisterende ordener for kunnskap og makt (Dziubans 2019: 10). Derrida beskriver fenomenet som grundig politisk forankret og noe som utgjør en potensielt forstyrrende trussel mot ethvert hegemoni gjennom å vise dets iboende vold (Derrida 1994: 37). Nettopp det å knyttes spøkelsene til maktens- eller hegemoniets operasjoner har spilt en viktig rolle i hvordan vi forstår hauntologi (Dziubans 2014: 115). Det gir spøkelses en legitim stemme til å kunne snakke om og avsløre utsletting av spor og folk, og fremstår dermed som et medium skikket til å belyse ettervirkningene av undertrykkende maktkonfigurasjoner (Dziubans 2019: 11). Dette gjør hauntologi relevant også med tanke på undersøkelse av de destruerte og glemte krigsfangeleirene i Tromsø.

Hvis vi legger til grunn det som er presentert ovenfor, fremhever dette en interessant tendens som tilsynelatende har utviklet seg i det vestlige historieskapende samfunnet i nyere tid; der fortid i økende grad blir gjort ensbetydende med historie (Olsen 2013a; Olsen og Pétursdóttir 2021; White 2014). Faktisk har denne forvekslingen blitt så allmenn at de fleste av oss tenker på historie og fortid som det samme. Denne mangelen på distinksjon kan i tilfeller som vi herunder skal se nærmere på være problematisk ettersom historie kun representerer en av flere måter å konseptualisere og representere fortiden på – noe som legger føring for hvordan fortiden blir framstilt og forstått. Arkeologi representerer i denne sammenhengen et alternativ til historie, der fortidens vedvarende nærvær danner et premiss, men som fortsatt utgjør et alternativ som i liten grad er realisert (Olivier 2011; Olsen 2013a, 2013b; Olsen og Pétursdóttir 2021). I stor grad har arkeologien, på tross av den i selve sitt vesen er betinget av fortidas fortsatte tilstedeværelse, adoptert den historiske forståelsen av fortida som tilbakelagt. Med hensikt om å skille disse begrepene kan vi si at den historiske tilnærmingen i stor grad forholder seg til fortiden som underlagt en lineær, suksessiv og irreversibel prosess og derav konkludert. Arkeologi er som nevnt grunnet i at fortiden er noe tilstedeværende og kontinuerlig, og i den sammenheng den forstås her betyr det at den kan utfordre den historiske tilnærmingen til fortiden. I dette ligger også at den, i likhet med hauntologien, ikke bare åpner for at fortiden lever videre, men også på ulikt vis kan hjemmsøk samtiden med sine ufrivillige erindringer.

4.2 Til tingene selv: en fenomenologisk tilnærming til ting og landskap

Ting og materielle strukturer spiller en sentral rolle i hvordan vi erindrer, både individuelt og som et fellesskap (Olivier 2001a: 66). På tross av at han ikke eksplisitt innebefatter seg med tingstudier, kan dette sees i sammenheng med den dualistiske terminologi til den britiske sosialantropologen Paul Connertons (1989). Snarere enn å fokusere på det materielle aspektet, tar han for seg kroppslige praksiser, noe som ofte spiller en sentral rolle i hvordan vi erindrer fortiden. Connerton skiller mellom *incorporating*- og *inscribing*- praksiser. Førstnevnte omhandler hvordan informasjon fra fortiden blir inkorporert og videreformidlet gjennom kroppslig handling – alt fra enkle hilsener til ritualer og festivaler som bl.a. Norges grunnlovsdag, 17. Mai. Dette kan på mange måter sees i sammenheng med den fenomenologiske tilnærmingen som vil bli diskutert senere i dette underkapittelet. Inscribing praksiser, derimot, omhandler hvordan vi «innskriver» eller nedfeller informasjon slik at det vedvarer etter slike kroppslige praksiser opphører. Dette er stort sett en form for intensjonell erindring, som i stor grad skjer gjennom skrift (registre, oversikter, rapporter, historiebøker, og annen skriftlig dokumentasjon), men også gjennom museer og minnesmerker.

Begge disse praksisene kan sies å inngå i erindringen av krigsfangeleirene i Tromsø. Den første ser vi helst i sammenheng med hvordan de inngår i markeringen av minnedager som f.eks. Holocaust-dagen, frigjøringsdagen, 17. mai og veterandagen. Ved slike markeringer blir lokalitetene til leirene, og deres minnesmerker (som på Krøkebærsletta og Sydspissen), del av intensjonelle ritualer hvor vi kroppslig og «inkorporerende» minnes det som skjedde i fortiden, men da i sammenheng med minnesmerkene, dvs. uttrykkene for de «innskrivende» praksisene som også inngår her. Disse to perspektivene kommer til å stå sentralt i diskusjonen av hva som går tapt når kulturminner, den opprinnelige materielle arven, fjernes eller endres på. Som Connerton (1989: 94-104) selv påpeker, kan det herske liten tvil om at det er inscribing praksiser som er mest utbredt i dag, noe som også har sammenheng med synet på fortidens oppdragende funksjon – at den primært er interessant når den er nyttig i nåtiden. Som en følge av dette blir bøker, minnesmerker, utstillinger m.m. (inscribing praksiser) ofte ansett som bedre og viktigere representasjoner av fortiden enn dens egne levninger og materielle hendelsesvitner som fenomenologisk kan erfares i landskapet.

Fenomenologi er en filosofisk retning som nettopp tar utgangspunkt i hvordan vi som mennesker erfarer verden gjennom en situert befatning med den, og hvordan verden realiseres gjennom denne erfaringen (Bjerck 2012: 49; Johnson 2012: 272). Den har sitt grunnlag i arbeidene til de tyske filosofene Martin Heidegger (1889-1979) og Edmund Husserl (1859-1938) samt franske Maurice Merleau-Ponty (1908-1961), som i stor grad formet fenomenologien som en opposisjon til den dominerende idealistiske filosofien. Avgjørende var forståelsen av mennesket som uløselig involvert i verden og at denne grunnleggende erfaringen gjorde det mulig å sanse hvordan verden og tingene selv framsto i sin egentlighet; derav slagordet «til tingene selv» (Olsen 2023).

Fenomenologien gjorde sitt inntog i arkeologien på 1990-tallet som en sein del av den post-prosessuelle retningen (Renfrew og Bahn 2020; Olsen 2010: 27). Viktig her var Christopher Tilley's banebrytende bok, «*A phenomenology of landscapes*» (1994), hvor han stiller seg kritisk til den da dominerende tilnærmingen til landskap innen arkeologi (Trigger 2006: 472; Olsen 2010: 64; Tilley 1994: 7-11). Den fenomenologiske tilnærmingen tar som nevnt utgangspunkt i hvordan mennesker erfarer verden og hvordan verden realiseres gjennom denne erfaringen (Bjerck 2012: 49; Johnson 2012: 272). Dens anvendelse i arkeologien tar utgangspunkt i hvordan vi som mennesker gjennom førstehåndserfaring kan oppnå kunnskap om både fortidige- og samtidige samfunn gjennom perseptuelle opplevelse (Tilley 2010: 25). Dette er en direkte kritikk av den tradisjonelle arkeologiens tilnærmingen til landskap, og dens forsøk på objektivisering og nøytralisering av verden gjennom å primært studere den gjennom representasjoner som kart, fly- og satellittfoto m.m. (Johnson 2012: 278; Tilley 1994; Tilley 2010: 25), hvorav alt sees ovenfra fra et såkalt «god's eye» perspektiv som fortidige mennesker ikke hadde tilgang til. Tilley (1994) mente derfor at arkeologien var i ferd med å distansere seg fra fortiden og miste evnen til å forstå hvordan fortidige mennesker forholdt seg til landskapet.

I sin arkeologiske tillempling innebar dette en tolkning av landskap som vektlegger erfaring og sanseopplevelsen av å være i et spesifikt landskap, og som metodisk innebar at erfaringer og aspekter av landskapet skal beskrives så utfyllende som mulig. Som en direkte følge av dette er den kroppslige tilstedeværelsen av forskeren det viktigste redskapet for metoden (Tilley 2010: 25-26). Dette skyldes en tankegang om at mennesker ikke kan stå utenfor verdenen som en upartisk betrakter, det er derfor ikke et spørsmål om hvordan verden eksisterer i oss og vår tenkning, men hvordan vi eksisterer i verdenen (Olsen 2010: 65). Eller som Julian Thomas (1996: 20) sa, det er en tilnærming som tar høyde for at kroppen ikke bare er noe vi *lever i*, men også et medium for å oppleve verden, -noe vi *lever gjennom*. Vår opplevelse av et landskap vil alltid være formidlet gjennom kroppen og fra hvor den befinner seg; det er alltid sanset og forstått fra et gitt perspektiv. Selv om man kan stilles seg kritisk til metodens mulighet til å sette seg inn i tankesettet til førhistoriske mennesker, kan det hevdes at en metode har større relevans som inntak til forståelse av den nære fortid, der menneskene trolig hadde langt mer til felles med oss enn hva forhistoriske mennesker hadde. I så måte gjelder det også de som var internert i krigsfangeleirer under andre verdenskrig.

Det fenomenologiske aspektet vil med i forhold til denne oppgaven være høyst relevant med tanke på at samtlige av de tre fangeleirene er fjernet og at sporene i dag mer eller mindre utvisket. På tross av forsøket, bevisst eller ubevisst, på å viske bort de materielle hendelsesvitenene er det fortsatt mulig å kroppslig kjenne på erindringen som en fysisk manifestasjon med utgangspunkt i landskapet ved og rundt lokalitetene. Uavhengig av bygningsmassene kan man gjennom bruk av gamle kart og flyfoto (Cadamarteri og Thuestad 2020) se at landskapet fortsatt utgjøre en av de mest fremtredende (overflate) forbindelsen mellom den originale bruksperioden og vår egen samtid. Ved bruk av fenomenologiske feltmetoder vil det derfor være mulig både sanselig og vitenskapelig å nærme seg lokalitetene og dermed få en innsikt som ikke ville vært mulig å få gjennom å kun studere gammelt arkivmateriale på et kontor (Tilley 1994). Også til forskjell fra den mer øyeblikksbetonte rituelle sammenhengen fangeleirene inngår i, gjennom ulike minnesmarkeringer, er verken deres eller vår tilstedeværelse avgrenset til kun en handfull dager i året. Sydspissen fangeleir blir daglig passert av mange mennesker, til dels gått over, og selv om det ikke nødvendigvis ofte er bevisst, spiller det konstante nærværet til lokaliteten en viktig rolle i vår «levde» befatning med den.

Med utgangspunkt i fenomenologiske metoder kan dette forklares med at ting har en stemme for seg selv og kan invitere til bruk. Som Heidegger sier, ting som er «til-hånden» (*zuhanden*) vet vi automatisk hvordan vi skal samhandle med. De inviterer til bruk uten behov for videre teoretisering eller kognitiv interaksjon, fordi de virker som de skal uten påbud om å gjøre ting annerledes. Sykkelen, nøkkelen, sengen, bilen, komfyren, telefonen og betalingskortet -blir så nære og kjent at vi ikke enser dem. Først når de går i stykker, ikke virker som de skal, eller blir borte, kan vi «se» dem og deres betydning. Dratt ut av sin brukende sammenheng blir de «for-hånden» (*vorhanden*) for oss, vi blir bevisst både om objektet selv og den brukende sammenhengen det inngår i, dvs. hva det var «til-hånden» for (Olsen 2010: 68-73).

Denne formen for samhandling mellom ting og praksis er et fenomen mennesker flest opplever hver eneste dag. Vi mennesker er generelt sterkt knyttet til de gjenstandene vi bruker i det daglige liv og de spiller en essensiell rolle, på tross av at vi ikke alltid er like klar til å anerkjenne deres betydning for oss (Olsen 2010, 2013b). Ikke bare hjelper de oss å huske, men tingene spiller også en stor rolle med å orientere oss i gjennomføringen av daglige rutiner med utgangspunkt i kroppslig hukommelse i relasjon til ferdigheter, vaner og romlig orientering. Tilsvarende kan et slikt perspektiv også anlegges om større og langt mer traumatiske forhold som krig, pandemi og ulykker. Disse bryter med den selvsagte hverdagen som tidligere var såpass rutinemessig og gitt at vi ikke tenkte bevisst over den, men som man nå i kraft av å ha tapt denne normaliteten blir oppmerksom på. Hjemmet, landsbyen, og landskapet som før var selvsagt til stede, blir etter en evakuering eller deportasjon plutselig veldig bevisst til stede. Og som også kan sees som en prosess av ufrivillig erindring, som også gir opphav til nostalgi og sorgreaksjoner.

Det er imidlertid viktig å understreke at fenomenologi ikke bare er relevant som en del av det teoretiske tilnærmingen i denne oppgaven, men også som en del av den metodiske. Gjennom flere runder med fenomenologisk feltarbeid som blant annet inkluderer befaring, beskrivelser av landskap og sansing av dem, lydopptak fra lokalitetene, samt foto- og video-dokumentasjon, vil jeg i kapittel 5.2 argumentere for at det fortsatt vil være mulig å hevde at det forekommer en formidlingskraft ved lokalitetene på tross av de noe manglende overflatesporene. Bruken av slike opptak og moderne dokumentasjonsutstyr gjør det mulig å forlenge og utsette nærværet på lokalitetene. Som et redskap kan man da gjenoppleve lokaliteten og det som fant sted på befaringene gjennom å se og høre dem på nytt.

5 Analyse og diskusjon

Så langt i denne oppgaven har det blitt gjort rede for forskjellene og likhetene mellom historiefagets og den materielle eller arkeologiske tilnærmingen til minnestudier og fortiden. *Førstnevnte* bygger i stor grad på ideen om *kollektivt minne* (Tamm 2008: 499), og om hvordan enkelte minner blir prioritert over andre som en del av en bevisst historieskapende prosess (Tamm 2008: 501). Fortiden i seg selv er et avsluttet kapittel, men minnene om den er mange og må forvaltes på en måte som gjør at vi kan forholde oss til dem på våre egne premisser. I denne forvaltningen inngår ofte intensjonelle monumenter, minnesmerker, der utformingen spiller på lag med de oppfatninger av fortida man oppfatter som korrekt og ønsker å fremme. Den arkeologiske eller materielle tilnærmingen til minnesstudier er basert på tingenes varighet, og følgelig deres evne til å lagre, konstruere og overføre minne (Mills og Walker 2008: 3; Olsen 2013a: 204). I henhold til denne kan derfor fortiden, eller fragmenter av den, sies å leve videre i nåtiden. Slike autentiske spor, som -piggråd, bunkere og stillinger fra krigen, kan betraktes som ikke-intensjonelle monumenter som utøver sitt eget minnesarbeid (Pétursdóttir og Olsen 2014: 8-13; Farstadvoll 2022). De blir ofte oppfattet som forstyrrende, at de virker skjemmende, eller utgjør en fare for mennesker og dyr. Mange har derfor blitt fjernet, men i dette ønsket om å «rydde opp» skal man heller ikke se bort fra at årsaken også kan være de sterke følelsene og den *ufrivillige erindringen* de vekker.

I de foregående kapitler har det også blitt redegjort for de tre store krigsfangeleirene som lå i dagens Tromsø Kommune under andre verdenskrig og deres etterliv. Dette har blitt gjort ut fra målsetningen om å *se på hvordan utslettingen av spor – og erstatningen av dem med intensjonelle minnesmerker påvirker hvordan vi husker fortiden*. I dette kapitlet skal vi se nærmere på de ulike etterlivene til disse lokalitetene og på hvorfor disse ble så forskjellige. Vi skal også se på den forstyrrende og til tider problematiske kraften som kan være iboende i uredigerte kulturminner. Dette vil bli undersøkt og diskutert med utgangspunkt i teori som er presentert over. Kapitlet vil følge en tematisk inndeling, snarere enn en geografisk – slik det er gjort tidligere. Med dette utgangspunktet kommer vi derfor til å sammenligne relevante momenter ved de forskjellige lokalitetene.

5.1 Hvorfor blir ting revet?

Et gjentakende trekk ved regimeskifter generelt kan sies å være den umiddelbare sterke reaksjonen mot det foregående regimet, og ikke minst på det symbolske planet. Dette kommer ofte til uttrykk gjennom ødeleggelsen av bygninger og monumenter som assosieres med det gamle styret. I nyere tid lar dette seg eksemplifisere gjennom handlinger som nedrivninger av statuer av diktatorene Hosni Mubarak og Muammar al-Gaddafi i henholdsvis Egypt og Libya i kjølvannet av de vidstrakte protestene som utgjorde den «Arabiske våren». Mange tilsvarende tilfeller kunne også observeres i tiden etter Sovjetunionens fall, samt i kjølvannet av Nazi-Tysklands nederlag i andre verdenskrig. I Norge så vi det blant annet etter unionsoppløsningen i 1905 da en bølge av by-navns-fornorskning gikk over landet. Dette medførte blant annet at Fredrikshald ble til Halden, Fredriksvern ble endret til Stavern, Kristiania til Oslo, og for en kort periode ble Trondhjem endret til Nidaros, før det til slutt ble enighet om det mer norskklingende kompromisset Trondheim i 1931. Slike endringer kan betraktes som et uttrykk av fortrenget patriotisme som endelig får utslipp, som oppgjør eller hevn, eller som en fortrenkning av det som var.

En slik forklaringsmodell, i form av ønsket om å skape en klar distanse til det forutgående og dermed fortiden, passer delvis til å beskrive det som skjedde med fangeleirene som behandles i denne oppgaven. Som nevnt i kapittel 3 var det allerede i 1952, snaue syv år etter krigens slutt, forholdsvis få overflatespor etter fangeleiren på Sydspissen og bortimot ingen på Isrenna. Den tidligere fangeleiren på Krøkebærslatta skiller seg derimot noe ut fra disse to, ettersom denne fikk stå forholdsvis uforandret fram til 1964. Og når den til slutt ble revet var dette for å gjøre plass til et nytt og mer hensiktsmessig skolebygg. Samtlige av disse tilfellene av «minnesutvisking» kan selvsagt forstås som resultat av slike pragmatiske behov.

I det følgende skal vi imidlertid undersøke noen flere og nært forbundne grunner som på ulikt vis kan ha påvirket fjerningen av de tre fangeleirene.

5.1.1 Opprydning som en besettelse etter returen til det «normale»

Både globale og lokale kriser kan medføre drastiske endringer i menneskelig atferd, noe som kommer til uttrykk i den materielle kulturen (Magnani et al. 2022). Som nevnt ovenfor er det vanlig å ville distansere seg fra fortidens ubehag i kjølvannet av traumatiske hendelser, med den hensikt om å returnere til en slags idé om en normaltilstand. Dette kan definitivt sies å være tilfelle i relasjon til okkupasjonslandskapet i etterkant av andre verdenskrig, slik det er redegjort for i materialpresentasjon i kapitel 3. Det kan på mange måter være nærliggende å si

at dette er et vanlig og fenomenologisk aspekt ved det å være menneske; der en levd og trygg befatning med verden utgjør det normale. I dag er dette en følelse som mange trolig kan kjenne seg igjen i etter å ha gjennomlevd de første fasene av Covid-19-pandemien.

I likhet med andre verdenskrig kan dette betraktes som en æra-definerende hendelse som i større eller mindre grad rammet hele det norske samfunnet. Så selv om det kan være vanskelig for oss som ikke selv opplevde krigens herjinger å sette seg inn i datidens menneskers ønske om fred og en før-krigs normalitet, kan vi kanskje i større grad leve oss inn i dette hvis legger til grunn vår egen erfaring fra pandemien. Og vi kan kanskje også finne likheter til hvordan okkupasjonsmaktens tilstedeværelse ble forsøkt (tilsynelatende bevisst) utvisket allerede kort tid etter freden kom, når vi tenker over hvordan flere av de fremste materielle tegnene på pandemien også ble fjernet i løpet av de første månedene etter at de offisielle retningslinjene og påbudene fra statlig hold opphørte. Dette inkluderte løpesedler og offentlig skilting med påminnelser om å holde avstand, de obligatoriske håndrensdispenser og bruken av personlig verneutstyr i offentlige rom, samt opphør i akkumuleringen av disse, og spesielt munnbind, som søppel. Varigheten til dette materialet etter pandemien vil forme hvordan begivenheten huskes i fremtiden (Magnani et al. 2022: 76). I stedet for å sakke ned historien (Olsen 2013b: 185), hjelper slik adferd med å skape skarpere skiller mellom fortid og nåtid.

Det er selvsagt også viktig å påpeke de åpenbare forskjellene mellom krigen og pandemiens materialitet: Pandemiens materielle uttrykk var langt mer flyktig, utskiftbar og temporær enn krigens massive materialitet, og kunne så og si nærmest fjernes over natten. Dette skyldes i stor grad at en betydelig del av infrastrukturen rundt pandemiens materialitet var digital manifestert. Krigens materialitet derimot, var så til de grader fysisk og tung, og vil trolig fortsette å være synlig i Norge i fjern framtid – noe som neppe kan sies om autentiske materielle hendelsesvitner til pandemien. Noe som forøvrig på mange måter kan sies å være et tegn på vår moderne utvikling. Tidligere var ting i større grad bygd for å vare, mens vi nå lever i et forbrukersamfunn hvor ting i raskere takt byttes ut.

Både krigen og Covid-19-pandemien var traumatiske opplevelser for mange, både som følge av direkte og in-direkte tap. Det er derfor svært forståelig at det for mange var et ønske om å kvitte seg med slikt som fungerte som en direkte påminnelse om den vanskelige tiden med isolasjon og angst. Uten synlige påminnelser som framtvinger ufrivillig erindring, kan det sies å være lettere å anse fortiden som forbi og derigjennom skape et klarere skille mellom fortid og nåtid. Men som tidligere nevnt handler dette ikke bare om distansering til det forutgående. Om ikke nødvendigvis bevisst, er det en implisitt forståelse av dette som et avvik, en historisk anomali, og følgelig et ønske også om å vende tilbake til det som en gang var, en tidligere normalitet.

Spesielt med tanke på krigen bør ikke dette nødvendigvis tolkes som et direkte ønske om å glemme det som har skjedd. Trolig er det mer resultatet av en tanke om at hendelsesforløpet og minnesaspektet kan ivaretas på en mer kontrollert, skånsom og estetisk tilbørlig vis gjennom minnesmerker og der historien selv best ble ivaretatt gjennom de historiske beretningene. En slik tankegang kan ha gjort seg gjeldende for to av lokalitetene som ovenfor er diskutert, hvor minnet om fangeleirene på Krøkebørsletta og Sydspissen har blitt foreviget med henholdsvis en tradisjonell bautastein med minnesplakett og en moderne informasjonstavle (se figur 9 og 13). Samtidig viser en slik tilnærming, paradoksalt nok, den iboende kraften i de autentiske materielle hendelsesvitnene.

Dette sees spesielt godt i relasjon til levningene ved den tidligere fangeleiren på Sydspissen. Som det har blitt redegjort for i kapittel 3.1 er dette den av de tre omtalte leirene med flest synlige overflatespor fra krigens dager. På tross av disse mange 'naturlig' forekommende og autentiske minnesmerkene, foregikk det over flere år en debatt om hvorvidt det burde vært satt opp et minnesmerke på lokaliteten. Debatten kulminerte med reisningen av en informasjonstavle i forbindelse med 80 års markeringen av deportasjonen av de norske jødene i november 2022. På sett og vis kan kanskje dette sees på som et utilsiktet kompromiss. På den ene siden understreker det den potensielle kraften til de autentiske materielle hendelsesvitnene, men på den andre siden fremheves også et viktig poeng om at de med tid mister noe av sin umiddelbare forståelighet, med unntak for de initierte som sitter på informasjon om materialets biografi. Som en følge av dette, og i takt med tapet av menneskelige hendelsesvitner, er det et økende behov for slike konstruerte minnesmerker for å gi historisk mening også til det arkeologiske materialet. Det at det autentiske materialet ikke får plass i debatten om minnesmerket, viser nok også hvordan forståelsen av hva et

minnesmerke er i stor grad har blitt ensbetydende med en historisk forståelse, nemlig et intensjonelt ønske om å minnes og en materiell implementering av dette ønsket.

Autentiske arkeologiske eller materielle hendelsesvitner, spesielt fra den nære fortiden, har en tendens til å oppleves som for såre, farlige eller politisk og estetisk problematiske, spesielt i områder hvor de tiltrekker seg negativ oppmerksomhet. Derfor er det ikke uvanlig at de blir hastig fjernet i kjølvannet av alvorlige hendelser og katastrofer. Ett eksempel på det finner vi i hvordan noen av de materielle sporene etter 22. juli-terrorangrepet på regjeringskvartalet i Oslo ble behandlet (Bjerck og Andreassen 2020: 234; mer om dette i kapittel 5.1.2).

Tilsvarende reaksjoner kan også sees i kjølvannet av naturkatastrofer og ulykker, som blant annet vises gjennom eksemplene med orkanen Katrina som rammet New Orleans hardt (Dawdy 2020), samt ulykken i kullgruven i King's Bay i Ny-Ålesund (Bjerck 2018: 7). Kanskje spesielt med førstnevnte ble opprydningsarbeidet til noe som nærmest lignet en besettelse. Som observert av Shannon Lee Dawdy (2020: 158) ble miljølovene omgått, hurtige avgjørelser ble tatt, ulovlige fyllinger etablert og milliarder av dollar ble brukt til å «rydde opp» gjennom å fjerne ruiner og ødelagte gjenstander uten å konsultere de opprinnelige eierne. Ryddingen ble utført med det hun beskriver som en slags panikk fra føderalt hold, der det handlet om å fjerne de ødelagte og ruinerte tingene, altså de konkrete materielle sporene av orkanen, så raskt som mulig. Dette skjedde, mener Dawdy, fordi de i sin umiddelbare og uredigerte tilstand truet den hegemoniske ordenen, og som med referanse til gjennomgangen over kanskje også kunne anta form av spøkelser som hjemsøkte ansvarpersoner med budskap om skyld og oppgjør. Ryddingen skjedde uten tanke på at tingene også var en materialisering av menneskelige opplevelser, minner og traumer, og med det derfor heller ingen omtanke for hva som eventuelt gikk tapt i prosessen.

Tilsvarende kan nedleggelsen av gruveanlegget i King's Bay Ny-Ålesund betraktes som en form for bevisst minneutryddelse. Likevel er tilfellet på mange måter unikt sammenlignet med de øvrige nevnte eksemplene på bakgrunn av at gruveanlegget, som først ble opprettet i 1916, var å betrakte som et fredet kulturminne ved rivningsøyeblikket ettersom alle kulturspor fra tiden før 1946 er automatisk fredet på Svalbard (jf. Svalbardmiljøloven §39). I 1962 skjedde den siste av seks kullstøvekspløsjoner, som totalt hadde kostet 82 personer livet. Den politiske konsekvensen av denne ble at den sittende Arbeiderparti-regjeringen, og landsfaderen Einar Gerhardsen, måtte gå av (Bjerck 2018: 7). Statens ydmykelse, arbeidernes død og de vanskelige minnene ble med andre ord vanskelig å unngå, regjeringen besluttet derfor året etter, i 1963, å avvikle gruvedriften i King's Bay.

Driften ble imidlertid ikke bare avvirket og etterlatt til sin egen skjebne og naturlige forfall slik man ofte ser med forlatte industrieventyr (f.eks. gruvebyen Pyramiden, også på Svalbard). Staten gikk her aktivt inn for å «rydde opp» gruveanlegget. Gjennom bruken av begrepet «opprydding» kan det virke som om det var et ønske om å tilbakeføre området til noe tilnærmet urørt Svalbard-natur. I realiteten kan de statlige tiltakene som ble utført i King's Bay snarere beskrives som rasering eller regelrett ødelegging av området (Bjerck 2018: 8). Gruveinngangene ble blokkert, og anlegget ble bulldosert, nedbrent og sprengt, og med bare spede forsøk på å samle etterlevningene i hauger er det fortsatt stor spredning av materielle rester rundt omkring på området. Den hastige prosessen kan tolkes som et tegn på fortvilelsen og sinnet som fulgte i kjølvannet av både den nasjonale og ikke minst den lokale krisen som gruveen hadde forårsaket (Bjerck 2018: 8). Ironien er at som et resultat av disse tiltakene fremstår det nedlagte gruveanlegget i King's Bay på mange måter som både mer i øyenfallende og anakronistisk enn hvis det var blitt etterlatt til mer naturlig forfall, slik som for eksempel Pyramiden. Denne form for forhastet og kanskje ureflektert fjerning og rydding utgjør det Bjerck og Andreassen kaller «minnesveipning» (2020: 243).

5.1.2 Politisk problematisk

I mange tilfeller kan en økende grad av forfall ha skapt en ambivalens der minnesaspektet truer med å overskygge den avtagende bruksverdien. Moderne ruiner har en tendens til å bli for såre eller politisk problematiske når de tiltrekker seg oppmerksomhet (Dawdy 2020: 157). Dette gjelder selvfølgelig for samtlige av de tre omtalte fangeleirene på grunn av deres tilknytning til det tyske okkupasjonsregimet, men kan trolig sies å være en spesielt fremtredende faktor i relasjon til den tidligere fangeleiren på Isrenna. Til forskjell fra de to andre leirene, ble denne anlagt primært for å huse Sovjetiske krigsfanger. Det at denne raskest og mest sporeløst ble utvisket kan derfor muligens forstås som et resultat av de eksterne politiske faktorene som hang over Norge i etterkrigstiden, hvor Sovjetunionen på kort tid var gått fra å være en befrier (av Finnmark) og en alliert i kampen mot fascismen, til å bli NATO og Norges største fiende.

Den kalde krigen, som på mange måter farget store deler av etterkrigstiden, førte til en utbredt mistro mot Sovjet, som blant annet *Operasjon Asfalt* ble ett av utslagene av. Dette var en statlig aksjon, hvor regjeringen i 1951 bestemte at menneskelige levninger fra alle registrerte sovjetiske krigsgraver i Norge, men primært Nord-Norge, skulle flyttes til et felles gravsted på Tjøtta (Soleim 2016: 8). Aksjonen ble iverksatt som et resultat av frykt for at Sovjetiske

representanter kunne bruke graver og minnesmerker som et påskudd til å reise rundt i landet på spionoppdrag, spesielt Nord-Norge. I prosessen med å grave opp og flytte de døde, ble mange minnesmerker reist av soldatene selv også destruert (Soleim 2016: 8). Dette understreker hvordan minnesarbeid, og det historiske ønske om å forme minnet, er en mangfoldig og pågående prosess som omfatter alt fra destruksjon av minnesmerker til det å sette opp de politisk «rette og korrekte» monumentene.

Med utgangspunkt i et slikt perspektiv kan årsaken til at brakkene på Krøkebørsletta og strukturene på Sydspissen overlevde lengere enn fangeleiren på Isrenna være at det i de to førstnevnte primært satt hjemlige fanger. Dette også med tanke på at Isrenna etter sigende var den av de tre leirene som hadde størst kapasitet, og som lå lengst unna den daværende bebyggelsen. I tillegg lå den i tilknytning til et område som etter krigen ble tatt i bruk av det norske forsvaret, og som man følgelig kunne tro kunne ha videre nytteverdi. Like fullt viser flyfotoene fra 1952 at sporene etter fangeleiren på Isrenna mer eller mindre var totalt utvisket allerede da, med unntak av en adkomst vei (se figur 15). Rivningen virker med andre ord ikke å være et resultat av nybygning eller at området skulle brukes til noe nytt. Riktig nok ble området benyttet som idretts- og ekserserplass etter 1946, samt den sør-vestlige kvadranten som skytebane etter 1955 og fra 1980-tallet som tomt for deler av borettslaget «Utsikten». Dette bør imidlertid heller forstås som et resultat av at området til en viss grad allerede var ryddet og planert, og ikke som noen umiddelbar grunn for rivningen. Informasjonen om etterlivet til fangeleiren på Isrenna er også veldig mangelfull, og hva som skjedde med leiren og hvorfor er derfor uklart. På mange måter er det interessant i seg selv at det er såpass mye mindre informasjon om denne leiren enn de to andre leirene. Krøkebørsletta ble overtatt av kommunen og brakkene ble benyttet til skolebruk frem til de ble revet av pragmatiske grunner i 1964. Leiren på Sydspissen ble tilbakeført til hytte eiendommer, brakkene revet, men utover denne fjerningen av det mest åpenbare «leiraktige», forekom det ingen aktiv eller tilsynelatende intensjonell minnesutvisking, noe som vises ved at det fortsatt finnes synlige rester etter fangeleiren der den dag i dag.

Isrenna kan ha blitt revet som et resultat av frykt for at dens minnespotensiale og eventuelle sovjetiske minnesmerker etter den kunne gi opphav til sovjetisk spionasje. Det er imidlertid uvisst om de sovjetiske soldatene noensinne lagde noe eget minnesmerke ved Isrenna, slik de gjorde ved mange andre tidligere fangeleirer etter krigen. Ytterligere er det hevdet at det *kan* være uoppdagede fangegraver i tilknytning til splintmuren på Skattøra øst for Isrenna. Dette har imidlertid ikke latt seg påvise sikkert, men bygger på erindringer fra en tidligere

Abwhere-agent (den tyske militære etterretningstjenesten), som igjen er koblet opp mot at man ikke kjenner gravstedet til to russiske krigsfanger som døde i fangenskap i Tromsø under andre verdenskrig (Steenstrup 2009). Det at fangeleiren kjapt ble revet kan også ha å gjøre med det at den huset sovjetiske krigsfanger og derfor ble sett på som mer «fremmed» og av mindre emosjonell verdi enn de to andre leirene; dens store antall fanger kan også talt imot den. Det var derfor kanskje ikke særlige motforestillinger til å rive den – selv om kanskje det også var omstridt. Til sammenligning ble Sydspissen tilbakeført til sine opprinnelige eiere og brakkene på Krøkebørsletta fikk et nytt liv som skole fordi det var behov for plass.

Sistnevnte, og rivningen for å gi plass til ny bruk er på mange måter et normalt endelikt for mange potensielt verneverdige kulturminner, de går gjennom en periode med forfall før de blir opphevet som kulturarv. Hadde det vært et spørsmål om fangeleirene skulle rives i dag, ville dette trolig ikke skjedd – ihvertfall ikke uten en omfattende samfunnsdebatt.

5.1.3 Nytte, behov og anakronismer fra en traumatisk fortid

Så langt har vi sett på pragmatiske, følelsesladde og politiske grunner til minnesutvisking kan finne sted. Det lar seg argumentere for at flere av disse momentene, om enn i ulik grad, passer til å beskrive etterkrigsskjebnen til de tre fangeleirene i Tromsø. Det imidlertid en mer innlysende mulighet som også skal nevnes, nemlig at det i fredstid naturlig nok mindre behov for militære installasjoner, men fangeleirer spesielt. Dette gjør at de tidligere fangeleiren på Sydspissen, Isrenna, og Krøkebørsletta i økende grad framsto som anakronismer, eller med andre ord ting ute av tid. Samtidig ser vi hvordan sistnevnte leirs skjebne på et vis «forhandles» eller forlenges i forhold til denne problemstillingen i og med at den tilpasses til ulike formål, først og fremst skolebruk, ut fra skiftende behov i etterkrigstiden. Vi kan se en slik demilitariserende utvikling på Nordøya i Tromsø, hvor også Isrenna fangeleir lå. Som nevnt ble 60-65% av bygningsmassene ved Skattøra sjøflystasjon fjernet før utgangen av 1946, og i perioden 1950 til 2016 har ytterligere 46% av det resterende blitt fjernet (Cadamarteri og Thuestad 2020: 112-113). Likefullt fremstår området fortsatt som et av byens rikeste krigsminnelandskap. Samtidig er den gamle sjøflystasjonen på Skattøra et godt eksempel på at enkelte installasjoner fikk bestå fordi de tjente et nyttige formål også i fredstid; stasjonen ble benyttet til luftfart fram til 1970-tallet.

Det kan med andre ord virke høyst sannsynlig at rivningen av Isrenna skyldtes at leiren ikke hadde utsikter til nyttig framtidsbruk og et ønske om å distansere seg fra fortidens ubehag. Dette kan sies å bli ytterligere forsterket av krigens umiddelbare nærhet i tid, samt manglende

juridisk beskyttelse og manglende interesse for å anerkjenne den tidligere fangeleiren som noe verneverdig. Sett gjennom datidens øyne kan man også forstå utviskingen av krigsminnelandskapet som både nyttig og nødvendig – brakkene fylte ikke lenger noe funksjonelt behov, de var dessuten i dårlig stand og assosiert med dårlig hygiene og ekstrem trangboddhet, som samlet sett gjorde leiren til et uønsket element i landskapet.

Som nevnt ovenfor, og eksemplifisert ved fangeleiren på Krøkebørsletta og Skattøra flystasjon, var også det motsatte tilfelle. Krigsminnenes nytteverdi fortrenger i mange tilfeller de negative minnene som ellers ville klebet ved anlegg eller objekter som har kommet til som følge av okkupasjon, terror og slavearbeid. I mange tilfeller kan det faktisk sies å være en form for entusiasme ved overtagelse av okkupasjonsmateriale i etterkrigstiden, nettopp fordi det møter et presserende behov i samfunnet (Eliassen 2022: 3). Dette fenomen er spesielt framtrepende knyttet til okkupasjonsmaktens omfattende utbygging av infrastruktur; under andre verdenskrig var Norge nærmest som en byggeplass å regne (Frøland 2018: 168). En oversikt fra mai 1941 viser at den tyske okkupasjonsmakten da var involvert i over 1600 byggeprosjekter i Norge, hvorav flere var av monumentalt omfang (Cadamarteri og Thuestad 2020: 102). Mange av disse, men spesielt etter invasjonen av Sovjetunionen, ble utført av krigsfanger. Det er estimert at om lag 40% av de 10.700 sovjetiske krigsfangene som døde på norsk jord var knyttet til tyske arbeidsgrupper for bygging (Organisasjons Todt og Einsatzgruppe Wiking). Ytterligere døde omtrent 2400 jugoslaviske krigsfanger og 400 tyske straffanger under samme omstendigheter (Frøland 2018: 187).

Dette innebærer at over 7000 mennesker mistet livet som et resultat av å bli arbeidet i hjel, noe som utgjør i underkant av 50% av dødsfallene blant utenlandske fanger i Norge under andre verdenskrig. På tross av dette tenker vi ikke over krigsfangene som bygget den, og livene som gikk tapt, når vi kjører veien over Saltfjellet eller E6 ut mot Skibotn. Det samme gjelder også større anlegg som blant annet store deler av jernbanen i Nordland, samt Sjøflystasjonen på Skattøra i Tromsø som i etterkrigstiden ble benyttet til både sivil- og militærluftfart (Cadamarteri og Thuestad 2020: 107). Tilsvarende kan sies om flyplassene i Bardufoss, Lakselv og Kirkenes som alle ble bygget av slavearbeid under tysk okkupasjon. Tankevekkende er det også at stålplatene fra det tyske slagskipet «Tirpitz», ofte kalt for «The Beast», som ble senket utenfor Tromsø, fortsatt brukes av vann- og avløpsetaten i Oslo som grøftelukk (Mjaaland 2013) (se figur 17).

Figur 17: Minst én «Tirpitz»-plate eksisterer fortsatt og brukes til å tette igjen hull i Oslos gater.
Foto: Eirik Audunson Skaar

Vi er som mennesker i stand til å glemme at bygninger og veier er bygd av slavearbeid og at mange menneskeliv gikk tapt under konstruksjonen. På tross av at slike strukturer er varige ikke-intensjonelle monumenter for hva som skjedde, og alltid bærer på et «avslørende» erindringspotensiale, så overskygges dette av at deres vedvarende funksjonelle verdi er så stor i det moderne samfunnet. Men hvis vi hadde kjørt over Saltfjellet og sett piggråd, leirer og andre ting som direkte henviste til hvordan veien (og jernbanen) ble til, så ville trolig erindringen vært en helt annen. Tilsvarende kan det forholdsvis lange etterliv brakkene på Krøkebørsletta fikk, tilskrives at deres praktiske nytteverdi trumfet deres traumatiske biografi (Eliassen 2022: 9). Denne formen for ervervet funksjonell legitimitet distanserte materiale fra dets opprinnelse som påtvunget fremmedelement. I mange tilfeller kan man se hvordan okkupasjonsminner i økende grad blir vektlagt for deres historiske meningsinnhold og dermed innlemmet som kulturminner og minnesteder, men når nytteverdien til den tidligere fangeleiren på Krøkebørsletta ble borte, fremsto kanskje også dens ubehagelige minneskarakter klarere, noe som derfor kan ha gjort det lettere å rive brakkene for å gi plass til noe nytt.

5.2 Arkeologiske spor vs. konstruerte minnesmerker

Så langt i dette kapitlet har vi sett nærmere på den problematiske kraften som kan ligge i arkeologiske- og uredigerte hendelsesvitner. Et sentralt aspekt her er det arkeologiske materialet sitt potensialet som korrektiv til historiske kilder, og hvordan det skiller seg fra den historieskapende minnesprosessen og spesielt minnesmerker konstruert i *ettertid* av hendelser. Disse to er ikke alltid motparter, men skiller seg fra hverandre på flere karakteristiske måter. I den påfølgende delen av kapitlet skal vi se nærmere på hvordan dette i praksis relaterer seg til Sydspissen, Krøkebørsletta og Isrenna. Det vil primært skje gjennom bruk av fenomenologiske tilnærminger til områdene fangeleirene engang okkuperte, samt analyser av de konstruerte minnesmerkene, deres tilkomst, og i Isrennas tilfelle, fravær.

En viktig begrunnelse for denne fenomenologiske tilnærmingen er at vårt forhold til krigen, og kanskje den nære fortiden generelt, fremstår stadig fjernere, både for vår kollektive og individuelle erindring. Og derfor som en fortid stadig sterkere prisgitt historisk rekonstruksjon og akademiske narrativer. Hva skyldes egentlig denne tendensen? En mulighet er at vi er blitt så vant med at historiefaget, og ulike medier (museer, bøker, film), skal forvalte og formidler fortiden, at oppmerksomheten rundt tings egen fortellende kraft, og oppmerksomheten om en bevisst materiell erindring har forvitret. Begrepet «fortid» har som nevnt på mange måter blitt synonymt med historiefaget og blir ikke nødvendigvis lengere betraktet som noe som omgir oss i det daglige, slik det i realiteten gjør. Ut ifra dette kan det sies at den sensitiviteten mennesker før hadde til fortiden har forsvunnet som en følge av at vårt forhold til den har blitt *klientisert*, det vil si som noe som må bli fortalt av eksperter heller enn opplevd.

Som en følge av dette, men også som en årsak, kan det hevdes at vår evne til selv å se hva som er ute i landskapet har forsvunnet eller blitt betydelig redusert. Og dette forsterkes selvsagt av at sporene selv blir færre og mindre synlig. Konsekvensen er at vi blir til stadig mer avhengig av historiske gjenfortellinger av fortiden, også den nære. En slik avhengighet kan delvis sies å prege holdningene til kildematerialet til denne oppgaven, spesielt de ruinerte restene etter fangeleiren på Sydspissen. Okkupasjonsmaktens materielle levninger utgjør her en tilsynelatende marginalisert del av sin egen bys kollektive minne. Dette reflekteres blant annet gjennom den tidligere nevnte avisdebatt om hvorfor det ikke var satt opp et minnesmerke på området til den tidligere fangeleiren på Sydspissen. Dette ble betraktet som nødvendig fordi allmenheten tilsynelatende ikke kjente til områdets mørke historie. Det paradoksale i denne debatten er at det aldri ble nevnt at det finnes svært synlige materielle

levninger, eller autentiske hendelsesvitner, på lokaliteten. Disse kan sies å være minnesmerker i seg selv, bare ikke en offisiell erindringsmarkør innlemmet som en bestanddel av det offisielle minneslandskapet.

5.2.1 Fangeleirenes fenomenologi – en alternativ tilnærming

De arkeologiske undersøkelsene som ligger til grunn for denne oppgaven består av systematisk vandring gjennom felt, observasjon av eventuelle overflatespor, samt egne fenomenologiske observasjoner i løpet av en toårig periode mellom 2021 og 2023. Ingen utgravninger er gjort. Målsetningen med denne materielle tilnærmingen er å kunne bidra med nytt perspektiv til studiene av okkupasjonshistorien til Tromsø –som for det meste har vært fortalt med utgangspunkt i historiske kilder.

I løpet av tiden siden krigens slutt har fangeleirene, som tidligere nevnt, gjennomgått endringsprosesser som medfører at lokalitetene framstår som «de-territorialiserte». Det vil si at de eksisterer i en gråsoner hvor det i øyeblikket er vanskelig å si hvor leirene engang startet og hvor de opphørte (Harrison og Sterling 2020). Dette kan spesielt sies å være tilfelle ved Krøkebørsletta og Isrenna, hvor det ikke lengere forekommer noen klare markører i terrenget som indikerer hvor fangeleirene lå. Jeg har derfor valgt å ha fokus på Sydspissen i det som følger, ettersom vi her har et området relativt rikt på materielle hendelsesvitner. Som jeg vil komme tilbake til kan likevel fenomenologiske observasjoner av konstante faktorer, som blant annet vær og vind, gjøre at områdene hvor fangeleirene på Krøkebørsletta og Isrenna lå fortsatt kan være kilder for ny kunnskap og erindring.

Som nevnt i kapittel 4.2 har flere arkeologer med utgangspunkt i fenomenologi stilt seg kritisk til hvordan fagfeltet tradisjonelt sett har forsøkt å objektivisere og nøytralisere landskap gjennom å studere det primært gjennom representasjoner - som blant annet kart og satellittfoto. Imidlertid kan disse hjelpemidlene fortsatt tjene en viktig hensikt hvis de blir brukt samsvar *med* fenomenologiske metoder, istedenfor å erstatte besøk på lokalitetene. For eksempel kan avgrensingen til fangeleiren på Sydspissen fremstå noe misvisende hvis man kun skal ta utgangspunkt i feltvandring. Konsentrasjonen av materielle spor rundt det oppbygde plataet kan få utstrekningen av leiområdet til å virke langt mindre for vanlige besøkende enn hva det i realiteten trolig var.

Dette sier noe om den talende kraften til disse mest utpregede hendelsesvitnene fra områdets mørke historie, på tross av at de initierte vil vite at leirens utstrekning, og i alle fall aktivitetsområde, etter alt å dømme var langt større (se figur 2). Denne talende kraften i de materielle restene sier noe om tings evne til å aktivere individuell erindring gjennom ulike former for kroppslig erfaring som ikke nødvendigvis blir nedfelt i ord eller andre kommunikative tegn (Stugo 2021: 20). Ytterligere har slike autentiske materielle hendelsesvitner, spesielt fra den nære fortid, en egen evne til å utløse kritisk- og ufrivillige erindring – noe som kan knyttes direkte opp mot det tidligere omtalte hauntologiske perspektivet.

De materielle levningenes nærvær på Sydspissen kan sies å være en katalysator som påvirker hvordan vi forholder oss til fortiden og historiserer krigen (Eliassen 2022: 3). Tilsvarende kan også fraværet av levninger ved de to andre fangeleirene, og studier av når de ble fjernet, også bidra med en unik innsikt i å forstå hvordan oppfatningen av okkupasjonsmaktens materielle levninger har endret seg i løpet av etterkrigstiden. Selv om leirområdet på Sydspissen ble forholdsvis fort tilbakeført etter krigen og de mest karakteristiske tegnene på en fangeleir, bl.a. piggrådgjære, vaktårn og fangebrakker, ble fjernet, er det fortsatt en stor kraft i det gjenværende materialet. Dette til forskjell fra mange andre fangeleirer som i visse områder ble bortimot konsekvent totalt fjernet over hele landet. En slik form for aktiv minnesutvisking kan ha bidratt til at minnene om krigsfanger i mange år var et underkommunisert emne, fordi fortellingene hadde mistet sine materielle markører i landskapet (Eliassen 2022: 315). I tilfellet Sydspissen er ikke det situasjonen, og det som møter den besøkende er et relativt rikt, nokså fragmentert, og også uredigert krigsminneslandskap med betydelig erindringspotensiale. Det er for eksempel lett å se for seg hvordan flagget med hakekorset engang vaiet i vinden når man ser på fundamentet til flaggstangen, man kan fornemme fangenes møysommelige slit i planeringen av området, så vel som sisyfosarbeidet med å bygge og vedlikeholde den uregjerlige vorren.

Foruten å være en kilde i egen forstand kan det materielle, gjennom opplevelse, også utgjøre en kilde for erindring av praksis. Gjennom å foreta systematiske vandringer gjennom dette krigsminneslandskapet kan man tilegne nye perspektiv på forholdene til de fangene som var innsatt her under andre verdenskrig. Denne bruken av kroppslige erfaringer har etter hvert blitt svært relevant i arkeologiske feltstudier. Dette på tross av at arkeologi som fagfelt tradisjonelt sett har vist større interesse i å dokumentere landskap og kulturminner ved hjelp av såkalte objektive metoder, men kan som et resultat av dette muligens gått glipp av selve

essensen i lokaliteten (Bjerck 2021: 145). For eksempel har hulemalerier i nyere tid blitt tolket som en del av en rituell og sanselig sammenheng, mens det før var mer fokus på å dokumentere selve motivene. Til sammenligning ville det forekommet noe merkelig å fokusere på dimensjonene og utformingen av en døpefont i et studium av kristen dåp istedenfor å fokusere på det rituelle aspektet og dens rolle i dåpsritualet – for å bruke en samtidig analogi.

De forholdsvis små fundamentene til fangebrakkene på Sydspissen etterlater deg med en følelse av undring i hvordan det må ha vært å bo 250 mennesker presset sammen på et så lite område. Tilsvarende kan sies om leiren Isrenna, som ikke var stort større enn fotballbanen som i dag ligger på området som fangeleiren engang okkuperte. På tross av at en fotballbane isolert sett kan virke stor, framstår den fort liten hvis man ser for seg at den skal romme 750 mennesker istedenfor de vanlige 22 man er vant til å se på en fotballbane under en kamp. Ytterligere kan man i tilfeller som dette, hvor det forekommer forholdsvis få eller ingen skriftlige kilder, gjennom logiske slutninger og for eksempel kreativ anvendelse av metoden *chaine opératoire*, skape erindring om hvilke teknikker og prosesser som måtte til for å skape dette kulturminnelandskap (Joy 2009: 546). I dette tilfellet er det kjent at det var de innsatte selv som bygde fangeleiren, og at det følgelig ikke var noen leir på området når de første fangene ankom. Gjennom å bruke *chaine opératoire*, og da ikke som en direkte metode, men mer som en tankehjelp, kan man fornemme noe av produksjonslandskapet leiren ble unnfanget i. Bygningsprosessen er delvis kjent, noe som ble redegjort for i kapitel 3, og besto av å planere et større sentralt område, i tillegg til bygging av brakker, gjerder, vaktårn osv. Materialet til denne prosessen ble hentet fra et steinbrudd som ligger i underkant av 200 meter fra denne sentrale delen av leiren. Steinene ble flyttet for hånd og den fysiske tilstedeværelsen til disse enorme steinene og konstruksjonene de er en del av, gir et tankevekkende innblikk i den strevsomme hverdagen til fangene på Sydspissen. Denne tilnærmingen kan benyttes ved samtlige av lokalitetene. På tross av varierende materiale kan til og med en enkel handling som å besøke lokalitetene ved forskjellige årstider, for å oppleve værforholdene, gi en fornemmelse av fangenes hverdag som vanskelig lar seg formidle kun gjennom skriftlige overleveringer.

Det er også mulig å anvende andre fenomenologisk tilnærminger til materialet, der for eksempel spørsmålet om villet versus ufrivillig erindring kan tilføres nye perspektiv gjennom Heideggers skille mellom «til-hånden» (*zuhanden*) og «for-hånden» (*vorhanden*). Det som skjer gjennom ufrivillig erindring er nettopp at det normale, rutinen eller vanen, forstyrres og gir opphav til plutselig erkjennelse. Dvs. at det som *er* viser seg utenom nytten og trer fram på nye måter som kan være både berikende og urovekkende. Når dette skjer, og en ting blir avslørt som noe annet eller mer enn nytte og bruk, kan det også oppstå et behov for å temme denne uroen og bringe tilbake vanens normalitet. Kanskje kan minnesaspektet i relasjon til den menneskelige trangten til opprydning og normalisering forklares med utgangspunkt i et slikt perspektiv. Etter krigen mistet de tre fangeleirene sin opprinnelige nytteverdi og var dermed ikke samfunnet lenger «til-hånden». Det at de da framtrådte som «nye» objekt for bevisstheten kan brukes til å forklare hvorfor fangeleirene på Sydspissen og Isrenna ble forholdsvis hastig revet, mens Krøkebørsletta som ble gitt en ny nytteverdi overlevde lengere.

Også den tidligere omtalte hauntologien kan sees gjennom dette perspektivet. De tingene som blir betraktet som hjemløst er ting som tilsynelatende «aldri» kan bli oss «til-hånden» igjen. De representerer en konstant og bevisst forstyrrelse fra normaltstanden. Det er imidlertid mulig å inngå i forsoningsprosesser som gjør at ting blir oss «til-hånden» igjen. Dette eksemplifiseres godt gjennom tilfeller som Krøkebørsletta, og spesielt «Gulskolen», samt Skattøra sjøflystasjon. Det som gjelder også annen offentlig infrastruktur som Lanesvegen som ble bygget som innfartsvei til fangeleiren på Sydspissen. Denne er fortsatt i bruk i dag uten å ha med seg noen av de negative assosiasjonene som f.eks. restene etter selve fangeleiren på Sydspissen er befengt med.

En av de største og hyppigste krikkene rettet mot fenomenologisk feltarbeid er om vår moderne kultur og væremåte gjør det mulig for oss å fatte hvordan de før-historiske menneskene vi ønsker å studere sanset. Som tidligere nevnt blir denne kritikken mindre relevant når det kun er snakk om noen knappe generasjoner som skiller krigsfangene fra oss. Likevel er det viktig å anerkjenne at det på tross av nærheten i tid omhandler mennesker som levde under ekstreme forhold. Prøvelsene de innsatte fangene gjennomgikk var på ingen måte deres normaltstand, eller noe de var vant med. Derfor kan disse ekstreme forholdene i større grad enn det tidsmessige aspektet sies å være det som skiller oss fra de menneskene som ble holdt fanget. Man skal også ha i mente at det har vært store samfunnsforvandlinger i løpet av de siste 80 årene. Likevel, de aspektene som blir undersøkt kan likevel sies å være vedvarende og kompatibel, som vekten av stein og jord, arbeidet og fysisk utmattelse, kulde, vind, og

også følelsen av at verden var langt unna normaltstanden. Spesielt det sistnevnte momentet har vi fått et lite innblikk igjennom pandemien, om enn på veldig forskjellig og mildere måte. De materielle levningene utgjør autentiske hendelsesvitner, og spesielt de fra den nære fortid, har tilsynelatende en egen evne til å utløse kritiske og ufrivillige minner. Dette kan sees på som en forklaring på hvorfor okkupasjonsmaktens materielle levninger i nyere tid har blitt forsøkt domestisert gjennom å transformere dem fra kulturminner til minnesteder (Eliassen 2022: 9).

Mine feltvandringar på lokalitetene har på et vis fremkalt to versjoner eller bilder av landskapet, og i en større sammenheng, Tromsø by. På den ene siden har vi byen vi alle kjenner og elsker; med nærheten til havet og trehus i empire-stil. Men under dette finner vi den "usynlige byen", en tilstedeværende fortid som vi sjeldent enser. En by bygd opp av tomme gater og ødelagte bygninger. En by som både metaforisk, og i mange tilfeller bokstavelig, er begravd. Bare en liten del av fortiden er til enhver tid fremhevet og på utstilling, resten er skjult eller fortrent av funksjon og vaner, og melder bare tidvis sin tilstedeværelse som en komplikasjon / forstyrrelse av det daglige livet (den blir oss «forhånden»). Enkelte steder trer imidlertid den "usynlige byen" frem i dagens lys. Noen av disse stedene, som blant annet Sydspissen, har i nyere tid blitt til attraksjoner i seg selv, som et yndet turområde, men vanligvis er den "usynlige byen" mer subtil i sitt uttrykk og står i større grad stille forkledd - integrert som en del av den moderne byen hvor den i hovedsak trofast tjener en nytte funksjon.

5.2.2 Den konstruerte minneskulturen ved Sydspissen og Krøkebærsletta

Minnesmerker og det bevisste ønske om å minnes og bevisstgjøre oss om fortiden, har blitt stadig viktigere i nyere tid. Dette kan på mange sies å være et resultat av vår moderne oppfatning om at vi har mistet forbindelsen til fortiden. Mens tidligere generasjoner i større grad kan sies å ha levd i kontinuitet med fortiden og innfelt i tradisjoner, fremstår nåtiden for oss som i økende grad løsrevet fra det som kom før (Olsen og Pétursdóttir 2014: 9). Denne forvitringen, at fortiden føles som noe er i ferd med å gå tapt, gjør at behovet for bevaringen av den blir sterkere. Det har derfor blitt viktigere enn tidligere å ha steder og markører som aktivt minner oss om fortiden, og som kan bringe tilbake minner om det tapte.

Paradoksalt nok kan dette sies å være en form ond sirkel. Som den franske historikeren Pierre Nora (1989: 7) uttrykte det; «We speak so much of memory because there is so little of it left». I tilfeller som med de tidligere fangeleirene i Tromsø, hvor et tidligere minneslandskap i større eller mindre grad er visket ut og, fortiden derfor ikke lengere huskes 'spontant', må minnet bevisst konstitueres gjennom iscenesatte og fabrikkerte minnesider (Nora 1989: 13). Om vi derimot tenker oss at disse materielle hendelsesvitnene ikke hadde blitt revet / utvisket, ville konsekvensen trolig ha vært at det ville vært et mindre ønske eller behov for å aktivt gå inn for å skape minneskultur rundt disse fangeleirene i dag. Som tidligere nevnt kan utviskingen av materielle krigsminner sies å være en selvforsterkende kraft som skaper et større behov for historiske gjenfortellinger. Uten materielle erindringsmarkører har fortidsaspekter lettere for å havne i bakgrunnen av det kollektive minnet. Fratatt sine materielle referenter, nemlig fangeleirene, ble studier av krigsfanger prisgitt stort sett historisk gjenfortelling (Eliassen 2022: 129).

En slik påstand vil selvfølgelig alltid bygge på spekulasjoner siden det vanskelig lar seg gjøre å forfekte hva som kunne vært. Dette kan sees i parallell med at det ikke var noe ønske eller behov for å skape en minneskultur rundt fangeleirer eller annet okkupasjonsmateriale mens krigen fortsatt pågikk, eller i den umiddelbare etterkrigstiden, fordi den tyske okkupasjonsmakten ofte ønsket å skjule behandlingen av fangene for offentligheten. Det lar seg imidlertid forstå at denne holdning har endret seg i takt med at autentiske arkeologiske spor etter fangeleirer, i likhet med mye annet bevisstgjorte okkupasjonsmateriale, har blitt mangelvare.

Som nevnt innledningsvis i forrige avsnitt har det i nyere tid vært en økende tilkomst av minnesmerker for å bevisstgjøre oss om andre verdenskrig. Dette blir ofte gjort med den hensikt å minnes livene som gikk tapt, strukturer og anlegg som har gått tapt, eller for å gi kontekst til de, ofte forsømte, restene som har overlevd. En kombinasjon av disse kan i alle fall sies å være tilfelle for de to krigsfangeleirene som har fått en slik oppmerksomhet i Tromsø Kommune. Det materielle uttrykket til minnesmerkene på Krøkebørsletta og Sydspissen gir inntrykk av vidt forskjellige hensikter bak deres opprettelse. Førstnevnte er på mange måter det mer tradisjonelle minnesmerket av de to. Den fremstår som en svært nøktern monolitt, og gir assosiasjoner til en bauta eller gravstein (se figur 13). Foruten dette kan den imidlertid ikke sies å følge den taps-estetikk som ofte preger slike representasjoner i dag. Tapesestetikk kjennetegnes ofte av en form for visualisering eller symbolisering av det som er gått tapt gjennom svært bokstavelige virkemidler som tomrom, hull eller kutt. Ytterligere

virkemidler som går igjen i minnesteder for traumatiske hendelser er gjerne informasjon om av antall ofre (ofte med navn), søyler og pilarer, portretter og jernrosen (Bjerck og Andreassen 2020: 244).

Minnesmerket på Sydspissen er svært forskjellig og fremstår på mange måter mer som en informasjonstavle enn som et minnesmerke (se figur 9). Den består av en enkel, skråstilt foliert ståltavle med opplysninger både på norsk og engelsk, med et kart og bilde (maleri av leiren), samt en QR-kode som leder til en nettside med mer utdypende informasjon. Dette designvalget ble forklart ved at det ville være lettere å kunne bytte folieringen enn å gravere ett nytt dersom det skulle forekomme behov for endring i fremtiden. I større grad enn minnesmerket på Krøkebørsletta kontekstualiserer minnesmerket på Sydspissen hendelsesforløpet som gjør lokaliteten til et sted verdt å minnes. Et annet trekk her er et større fokus på de jødiske fangene som satt i leiren og siden ble sendt til døden i Auschwitz, enn på de øvrige fangene som satt inne av politiske- eller militære grunner. Et positivt aspekt med den mer omfattende tekstbruken på Sydspissen er at det muliggjorde inklusjonen av perioden hvor leiren ble brukt til å huse sovjetiske krigsfanger – noe som ellers ofte har blitt relegert til sidelinjen i tilsvarende tilfeller. Dette er klart representert ved at fangeleiren på Isrenna, som til tross for at det var den største, verken har fått noe minnesmerke eller særlig oppmerksomhet i etterkrigstiden.

Det fremstår som noe underlig, med utgangspunkt i tradisjonell taps-estetikk, at ingen av de to minnesmerkene formidler et eksakt antall fanger som var innom de to leirene. Dette fremstår som spesielt merkelig i tilfellet Sydspissen hvor det ellers er gitt forholdsvis god plass til å gjengi andre aspekter om leirdriften. Blant annet er det her valgt å oppgi navnene på de jødiske fangene som i etterkant ble drept i tysk fangenskap i utrydningsleirene på kontinentet. Slik listing av navn blir tradisjonelt brukt til tilfeller hvor liv har gått tapt, noe som ikke var så utbredt i gjennomgangsleirer som Sydspissen og Krøkebørsletta. Dette var imidlertid langt mer vanlig ved krigsfangeleirer som Isrenna (og Sydspissen fra mellom 1943 og 1945), og det er dokumentert at 48 krigsfanger av Sovjetisk og Jugoslavisk opphav døde i Tromsø (Steenstrup 2009: 13). Det forekommer likevel spesielt at den eneste opplysningen om antall innsatte på Sydspissen er et estimat om at det var 250 innsatte fanger ved overføring til den nye leiren i Tromsdalen. Ved minnesmerket på Krøkebørsletta forekommer det kun et omtrentlig estimat på at omtrent 2500 fanger var innom leirene på Sydspissen og Krøkebørsletta.

Dette er noe uvanlig i slike sammenhenger da den tyske okkupasjonsmakten var flink til å loggføre fangetrafikken med den hensikt å rapportere korrekt til sentralt hold. Slike omtrentlige estimat tar deg derfor litt ut av øyeblikket og får minnesmerkene til å fremstå noe hastig oppsatt eller lite planlagt. I Krøkebørslettas tilfelle kan dette muligens forklares ved at protokollbøkene og kortregisteret fra Sydspissen og Krøkebørslette fangeleir ikke ble avlevert til statsarkivet før i 1989 – over ett tiår etter oppføringen av minnesmerket på Krøkebørsletta. Det er derfor usikkert om fangenumrene var offentlig tilgjengelige, hvis ikke burde det vært forholdsvis lett å finne det eksakte antall fanger basert på siste registeret fangenummer, nr. 2488 (Arkivverket 2018). Dette kan imidlertid ikke sies å være en unnskyldning ved Sydspissen, gitt at dette minnesmerket ble oppført i 2022.

Selv om minnesmerker ikke er materielle hendelsesvitner på samme vis som autentiske levninger spiller de likevel en viktig rolle for ettertiden og de som er igjen. Det gir oss et samlingssted for å huske det som har skjedd midt i et bittersøt sorglandskap i kjølvannet av traumet. Et sted hvor man kan oppleve samholdet, kjærligheten og omsorgen (Bjerck og Andreassen 2020: 244). Også utgjør de en minneshjelp om det som skjedde og friheten vi ikke må ta for gitt. Med tid blir det som regel gradvis vanskeligere, og til og med umulig, å minnes fortiden (og gjøre minnes-handlinger) uten slike konstruerte påminnelser. Krigsminnesmerkets plassering ved den tidligere fangeleiren på Krøkebørsletta er i fraværet av materielle levninger med på å plassere det som skjedde direkte inn i vår kollektive hukommelse og følgelig vår samtid. Den mindre stiliserte «informasjonstavlen» / minnesmerket på Sydspissen gir tilsvarende like mye mening i sin egen kontekst i et mer levende krigsminnelandskap. På grunn av at det fortsatt eksisterer autentiske materielle hendelsesvitner på Sydspissen, er det informative minnesmerket med på å berike opplevelsen ved å kontekstualisere disse arkeologiske overflatesporene til den generelle allmenheten. Det er imidlertid verdt å merke seg i at minnesmerkene i seg selv ikke er hendelsesvitner for det de minnes, mens de kan sies å ha en slik status for *ønsket* om (eller interessen for) å minnes disse fangeleirene. En slik tilnærming til fortiden viser imidlertid hvordan vi har en tendens til å skape en styrt minneskultur hvor ting må passe inn, heller enn å la de mange autentiske og uredigerte kulturminnene snakke for seg. De dominerende medier og diskurser kan medføre at mangfoldet i den nære fortiden har lettere for å bli oversett – og følgelig raskere glemt.

5.2.3 Kraften i konstruert minneskultur

Så langt i denne oppgaven har det stort sett vært snakk om kraften i materielle hendelsesvitner, eller såkalt 'autentisk' materiale. Det er imidlertid også mye som kan bli sagt om erindringspotensiale, eller i alle fall den assosiative kraften til minnesmerker – noe som ofte gjør at de blir brukt til politiske formål. Dette skyldes at det å skape forbindelser til bestemte deler av fortiden kan være et nyttig verktøy for stater, maktpersoner og andre interesseorganisasjoners politiske målsetninger. Tidligere har vi sett på hvordan 'Operasjon Asfalt', og den norske regjeringens forhold til det daværende Sovjetunionen, førte til forholdsvis markante tiltak og minnespolitikk. Denne type problemstilling er derimot på ingen måte unik, og er fortsatt noe som er relevant å ta stilling til når man reflekterer over tilkomsten og opprettholdelsen av en bestemt minneskultur.

Dette kan sies å være spesielt relevant i relasjon i minneskulturen rundt andre verdenskrig siden dette, som navnet tilsier, var en verdensomfattende konflikt – noe som i mange tilfeller medfører kryss-nasjonale minnesfellesskap. Utenrikspolitiske og diplomatiske hensyn har derfor alltid spilt en sentral rolle i hvordan fortellingene fra krigen fremstilles i Norge (Markussen 2020: 262). Dette kommer blant annet godt til syne ved markeringer av frigjørelsen av Finnmark, hvor det norske utenriksdepartementet (UD) har måtte spille en svært aktiv rolle, med tanke på det anspente forholdet mellom Norge som NATO-land og Sovjetunionen, under den kalde krigen (Grimnes 2020: 276). Den kalde krigens slutt åpnet på kort sikt opp for et noe mindre politisert minnefellesskap, men i løpet av de siste ti-årene kan man imidlertid fortsatt se forsøk av utenlandske statsmakter, primært Russland, på å bruke fortiden som våpen.

I den senere tid (tiden før den russiske invasjonen av Ukraina) har det vært en stor økning både i konstruksjon av og forslag om russiske krigsminnesmerker fra andre verdenskrig i Troms og Finnmark. Fellesnevner for disse sakene er at initiativet og den økonomiske støtten kom fra den russiske staten (Klo 2021). Selv om det er uvisst hva den nøyaktige årsaken bak denne minnepolitikken var, virker logisk å se det i sammenheng med den militaristiske ekspansjons-politikken Russland har ført mot tidligere sovjetstater, deriblant Ukraina og Georgia, i løpet av det siste tiåret (Miller 2020: 11). I disse tilfellene har Russland brukt minneskultur i et forsøk på å undergrave deres internasjonale bilde og troverdighet gjennom å blant annet forsøke å de-legitimere deres respektive beretninger om andre verdenskrig. Nasjonale minner om fortiden kan i denne sammenheng sees på som nært iboende knyttet til

nasjonal sikkerhet (Mälksoo 2015: 222). I kjølvannet av den russiske invasjonen av Ukraina, og tidligere av Georgia, viser dette hvordan nasjonale minner og den individuelle nasjonens identitet som dette fostrer spiller en viktig funksjon i det nasjonale sikkerhetsbildet. Selv om det kan være vanskelig å sammenligne Norge, som en vestlig NATO-stat, med tidligere sovjetstater med en stor russisk minoritetsbefolkning, kan vi gjennom disse nylige eksemplene på utøvende erindringspolitikk se den potensielt holdningsendrende kraften i minnesmerker.

Med dette som utgangspunkt kan man følgelig se for seg at funksjonen bak denne aktiviteten kan ha vært et forsøk på å påvirke Norges oppfatning av Russland på nasjonalt og regionalt nivå, samt endre oppfatningen på militær tilstedeværelse i nord til noe mer positivt. Denne lenge pågående kampen mellom Norge og Russland / Sovjetunionen kan på mange måter sees på som en fortsettelse av politikken etablert rundt 'Operasjon Asphalt'. Kanskje kan det også bidra til å forklare hvorfor det ikke har tilkommet noen form for minnesmerke eller minneskultur tilknyttet den tidligere krigsfangeleiren på Isrenna – på tross av høyere *in-situ* dødstall. Selv om det trolig ikke var like mye politisk betinget, kan det sies å også være tanker som lå til grunn for oppføringen av minnesmerkene ved Krøkebørsletta og Sydspissen. Ved førstnevnte er det en liten underplakett ved bautaens sokkel, nærme bakken, hvor det står «reist av Tromsø Forsvarsforening 1978». Dette er et lokallag av en nasjonalforening som har til formål å ivareta Norges uavhengighet gjennom fred, frihet og samfunnsikkerhet. På bakgrunn av dette kan de i denne sammenheng sies å være en interesseorganisasjon, hvorav det er svært lett å trekke slutninger om mulige grunner for hvorfor de er tjent med oppføringen av et slikt monument. Minnesmerket på Sydspissen derimot ble reist i regi av Tromsø Kommune med støtte fra Miljødirektoratet. I dette tilfellet er det vanskeligere å produsere bare en grunn for hvorfor denne ble oppført når den gjorde. Det på mange måter åpenbare svaret er den velpubliserte og politisk ladde, rund-dags-markeringen for deporteringen av de norske jødene. Ytterligere kan det være et resultat av politisk etterligning for den tidligere omtalte avisdebatten. Det var i tiden før minnesmerket ble oppført, lenge en offentlig debatt om hvorfor det ikke var etablert noe slik på lokaliteten. Man kan selvfølgelig heller ikke se bort i fra mulighet om at det bare var et ønske om å formidle. Uansett hvilken grunn man velger å vektlegge tyngst, kommer man ikke helt foruten intensjonen om politisk kapital.

Det er imidlertid verdt å bemerke at minnesmerker ikke behøver å oppstå som et resultat av noen klare underliggende motiver. Det kan også skje organisk gjennom et samfunns felles ønske om å minnes. Siden den aktive handlingen 'å minnes' i utgangspunktet er en immateriell praksis, krever dette i seg selv ikke noe minnesmerke eller konstruert minneskultur. Hovedhensikten er å bevisstgjøre om fortidens handlinger. Dette blir ofte gjort ved å holde taler og felles minnestunder på steder med historisk betydning, ofte hvor det forekommer materielle hendelsesvitner.

5.3 Varig og hjem søkende fortid

Bruken av fortiden som våpen, og dens vedvarende kraft og ubehag, slik som det er diskutert i delene ovenfor, sier noe om hvordan fortiden i stor grad kan betraktes som varig. Og nettopp varighet er trolig det fremste uttrykket for hvordan den arkeologiske og materielle tilnærmingen skiller seg fra den historiske. Tradisjonelt sett har begge disiplinene stort sett betraktet tid og fortid som noe lineært og passerende, noe vi legger bak oss. Grunnleggende for den moderne historiske tenkemåten var nettopp basert på denne distanseringen, og følgelig at fortida bare lot seg *representere* gjennom spor som skriftlige kilder og kulturminner. Denne tankegangen har lenge blitt utfordret, blant annet igjennom den franske filosofen Henri Bergsons begrep om tid som varighet (Olivier 2001b, 2011; Olsen 2010, 2013). I nyere arkeologisk forskning har dette blitt vektlagt som ontologisk grunnleggende for arkeologien som prosjekt og en ny materielt betinget tidsforståelse (bl.a. Lucas 2021; Lucas og Olivier 2021; Harman og Witmore 2023).

Som et resultat av en slik tankegang, blir det mulig å hevde at fortiden ikke blir borte, men snarere akkumuleres. Et slikt tankegods blir godt eksemplifisert av Laurent Oliviers (2001a) drøftinger av det bylandskapet han kunne se gjennom vinduet på sitt arbeidsværelse. Han fremlegger hvordan han for det meste ser gamle hus og gater fra ulike tider, men nesten ingenting fra hans egen tid. Nesten alt han ser er akkumulert fortid grunnet tings varighet. Disse observasjonene problematiserer den arkeologiske trangen til å periodisere fortiden, og viser hvordan mennesker ikke opplever sin egen samtid i et vakuum. Dette kan sies å gjelde for menneskene i tidligere tider, hvor mange levde med både virksomme og ruinerte ting fra fortiden. Følgelig kan fortiden sies å ikke være lineær, slik den ofte fremstilles innen historiefaget, men snarere i en konstant tautrekning med seg selv, med framskritt og forandring på en side, og fortid og foreldelse på den andre.

Fortiden kan derfor med andre ord ikke sies å eksistere i en isolert boble, men må snarere forstås som en blanding av framtidsrettet forandring og fortidens varighet (Olivier 2001a: 65). Vi vil alltid være påvirket av de som kom før oss, jorder som har blitt ryddet, gravhauger som dominerer i terrenget og rester etter konflikt som for eksempel fangeleirer. Slike steder kan derfor sies å utgjøre en kilde for ny kunnskap og erindring, snarere enn en illustrasjon av en fortid som allerede er kjent på forhånd (Bangstad 2017: 40). Dette kan strekkes lengere og i tillegg til gamle bygg og ruiner, så utgjør også geologisk grunnlag og naturlandskap en viktig rolle i hvordan vi tolker våre omgivelser – dette kan igjen trekkes videre til den fenomenologiske tankegangen som ble diskutert i kapittel 5.2.1.

Tilsvarende kan også sies å gjelde for krigens materielle varighet. Selv om både okkupasjonssoldatene og krigsfangene, de menneskelige hendelsesvitnene, for lengst har reist hjem. Tvinger erindringslandskapet oss til å konfrontere det som skjedde gjennom endringene det gjennomgikk i løpet av okkupasjonen. I den forstand framtrer fortiden som noe kontinuerlig og høyst nærværende. Så selv om krigen, holocaust og bruken av fangeleirer og tvangsarbeid kronologisk sett er et forbigassert kapittel, lever det fortsatt videre gjennom de undertrykkende maktkonfigurasjoner og voldelige kulturmekanismer så lenge disse konfigurasjonene ikke har blitt opphevet eller transformert (Dziuban 2019: 31). Selv om Dziuban (2014; 2019) primært presenterer dette som et kognitivt fenomen, forekommer det med utgangspunkt i det som så langt er diskutert logisk at man kan hevde at de materielle minnene, krigsminner og spor etter fangeleirer, også er med på å skape en bevisstgjøring vi ikke vil forholde oss til – og følgelig hjemsøke oss, eller påkalle seg en uønsket oppmerksomhet i form av ufrivillig erindring i møte med materielle hendelsesvitner.

Gjennom å belyse og løfte frem slike glemte- og «hjemsøkte» aspekter kan en materiell tilnærming benyttes som et verktøy til megling eller forsoning med den nære og smertefulle fortiden (Harrison og Schofield 2010: 9). Det er imidlertid ikke fortiden i seg selv som nødvendigvis produserer slike skrømt, og det vil snarere være mer korrekt å si at de oppstår som et resultat av vår egen samtid som bygger på uoppgjorte saker eller en følelse av skyld som krever å bli tatt tak i (Dziuban 2014: 123). En arkeologisk tilnærming kan i slike tilfeller utdype, utvide og problematisere den offisielle historien gjennom å avdekke de aspektene som har blitt forsøkt glemt (Harrison og Schofield 2010: 7). En materiell tilnærming til fortiden kan hjelpe oss med å ta den tilbake, og la folk selv få et forhold til den, på godt og vondt. Dette kan for mange være en terapeutisk og berikende prosess, men kan for andre oppleves mindre behagelig som om den hjemsøker oss.

Dette reiser et interessant spørsmål om hvordan man skal gjøre det for å unngå at fortidens undertrykte forblir konstant tilstedeværende spøkelser. Zuzanna Dziuban (2014: 123) presenterer et svar på en slik problemstilling med henvisning til Muranów, et tidligere jødisk nabolag i Warszawa, der nettopp dette ble tatt opp av en beboer. Beboeren påpekte at den mest effektive reaksjonen til et slikt fenomen er å sette seg inn i historien til det hjemsoekte stedet med den hensikt om å lære om hva slags uoppgjorte sak(er) som fører til slike hyppige følelser av uforklarlig skyld, skam, frykt eller generell ubehag. Med utgangspunkt i begrepet *hauntologi*, som ble presentert i kapittel 4, kan denne prosessen sies å fungere som en form for *eksorsisme*, og følgelig en viktig del av en terapeutisk forsoningsprosess. Denne tilnærmingen kan på mange måter sies å være svært anvendelig i relasjon til krigsfangeleirer fra andre verdenskrig, og har blitt benyttet i flere lignende tilfeller hvor totalitære regimer har prøvd å dekke over grusomheter som folkemord, krigsforbrytelser og andre større humanitære katastrofer hvor traumene blir altoverskyggende (se bl.a. González-Ruibal 2008 og 2020). En måte å da sette seg inn i historien, og temme den til et tålelig smertenivå, kan være å skape et informativt minnesmerke som gis rollen å representere den traumatiske hendelsen slik at det ikke blir like allesteds nærværende (Bjerck og Andreassen 2020: 234). Slike minnesteder er ofte symboltung og kan blant annet inkludere autentiske materielle hendelsesvitner tatt ut av den opprinnelige konteksten, også kjent som relikvier (Bjerck og Andreassen 2020).

Steder hvor særskilt traumatiske hendelser har skjedd bærer med seg et preg av alvorstynget stemning. Denne følelsen er mer allment tilstedeværende ved mer realiserte lokaliteter som de tidligere utrydningsleirene ved Dachau og Auschwitz, mens det ved de tre leirene som er omtalt her (på tross av mindre skala) i større grad er avhengig av formidling på grunn av manglende hendelsesvitner og relikvier. Dette på tross av at andre verdenskrigs stadig mer populært og det er stadig større fokus på kulturminner som en ressurs som er viktig både for turisme og lokalbefolkningen (St.meld. nr. 16). Likefullt kan dette også sies å være tilfelle ved de to førstnevnte med utgangspunkt i de negative aspektene av «Dark Tourism» og den voksende problematikken rundt turister som opptrer upassende under besøk til de tidligere leirene.

Disse ulike endringsprosessene er en høyst viktig del av hvordan vi forstår historien til fortrenge traumatiske minner. I stedet for å forsøke å få lokalitetene til å tale om kun en avgrenset del av fortiden, gi én versjon, kan man bruke en tilnærming som legger seg nærmere opptil hvordan ting og mennesker selv husker. Ting og erindringer forfaller, forsvinner, forandres og gjenoppstår, de skifter frem og tilbake mellom forskjellige former, og vakler ofte på kanten av forståelighet (DeSilvey 2006: 336). Med utgangspunkt i et slikt perspektiv kan erindring forståes som en balansegang, en 'kunst av forgjengelighet' som redder mening fra forfall og avslører kompleksiteten i våre sammenfiltrede materielle minner. Relevansen av et slikt perspektiv lar seg synliggjøre gjennom at det helt fram til i dag eksisterer muntlige overleveringer blant elevene på Tromstun skole, som altså er bygd på stedet til Krøkebørsletta fangeleir, om at skolen er besøkt av en tysk soldat (Johansen 2016). Fortellinger om ubehag og lyden av tunge skritt gjennom gangene på Tromstun har blitt fortalt ihvertfall siden 1980-tallet. Dette på tross av at det i skrivende øyeblikk er 59 år siden de siste reelle overflatesporene av leiren ble utvisket.

6 Konklusjon

Intensjonelle minnesmerker og autentiske materielle hendelsesvitner representerer to forskjellige tilnærminger til fortiden. Sistnevnte kan i større grad sies å være opphav for ufrivillig erindring, mens førstnevnte er reist i ettertiden, og inngår helst som en del av en villet- og regissert minnespolitikk. Til kontrast kan materielle hendelsesvitner sies å ha et større erindringspotensial på bakgrunn av at de husker sin egen delaktighet i tiden de oppsto i, og derfor kan de være en kilde til ny erindring – snarere enn å formidle en kjent historie. Videre gir disse arkeologiske og fragmenterte hendelsesvitnene et innblikk i «levd liv», kort sagt, i de usagte, feilslåtte, trivielle og ofte udokumenterte sidene av hverdagslivet. Mens konstruerte minnesteder er knyttet til bevisste minner, eksisterer autentiske materielle hendelsesvitner ofte i form av uredigerte spor og som er uavhengige av etablerte narrativ. Dette fordi de i fortiden gjerne ble oppfattet som for alminnelige eller hverdagslige til å bli viet spesiell oppmerksomhet (Figenschau 2019: 27).

Det er imidlertid ikke slik at disse to minnesmediene utgjør gjensidig utelukkende perspektiver på fortiden. Snarere enn å betrakte dem som rake motsetninger, vil det være mer nærliggende å forfekte at den arkeologiske- og historiefaglige- tilnærmingene kan supplere hverandre. Som vi har sett i denne oppgaven er det ofte nødvendig med en konstruert minneskultur for å aktivere erindringspotensiale hos den større allmenheten. I nyere tid kan vi se en tilsynelatende økende viktighet og entusiasme for minneskultur, og det å aktivt minnes fortiden og bli bevisst om vårt forhold til den. Dette er en trend som muligens lar seg forklare som et resultat av at vi i vårt moderne samfunn har mistet forbindelse til fortiden. Det kan i alle fall virke som om dette er tilfelle med utgangspunkt i at konstruksjonen av bevisste minnesteder skjer parallelt med at mangfoldet av selvstendige og materielle hendelsesvitner i påfallende grad desimeres eller blir forsøkt fjernet. De siste utgjør kilder til ufrivillige og ikke-kontrollerte påminnelser om fortiden og blir derfor ofte sett på som et forstyrrende element som har en tendens til å gjøre folk ubekvem. En materiell tilnærming kan ofte være et viktig korrektiv til historiske kilder, men historiske kilder kan også brukes til å belyse materialiteten. Samspeillet mellom materielle og historiske tilnærminger kan sies å være en sentral del av det samtidsarkeologiske rammeverket og sub-disiplinens merverdi.

Vi kan se denne utviklingen i praksis ved lokaliteten til de to tidligere fangeleirene på Krøkebørsletta og Sydspissen. Førstnevnte er et tidligere minneslandskap som i dag er tilnærmet totalt utvisket, hvor fortiden derfor ikke lengere huskes 'spontan', og hvor minnet må bevisst konstitueres gjennom et iscenesatt minnesmerke konstruert i ettertid av fortiden den fremkaller (Nora 1989: 13). Sydspissen derimot er en mildere versjon av dette.

Minneslandskapet har blitt delvis utvisket og neglisjert, men det er fortsatt synlige materielle hendelsesvitner. Disse har imidlertid i stor grad blitt glemt av allmenheten slik at de ikke lengere inviterer til spontan erindring hos folk flest og derfor er avhengig av eksperter eller en iscenesatt minneskultur for å gi kontekst og forklaring til dem. På tross av sin fragmenterte natur utøver disse materielle levningene like fullt en påvirkning i kraft av sin autentisitet, dvs. gjennom å være opprinnelige deler av fangeleiren – og krigen.

Foruten selve materialet, er nettopp denne følelsen av uforklarlig skyld, skam, frykt eller generelt ubehag kanskje det største tapet når vi utvisker materielle levninger fra andre verdenskrig. Samtidig kan det hevdes at det er nettopp er disse ufrivillige erindringene og følelsen av hjemløshet som har vært en av årsakene til at mange krigsminner har blitt fjernet opp gjennom årenes løp. Som nevnt tidligere er vi nå ved et viktig skjæringspunkt hvor menneskelige hendelsesvitner dør ut. Dette aktualiserer viktigheten til de materielle hendelsesvitnene, men det er samtidig en fare for at de skrevne kildene og de historiske narrativene styrker sin allerede sterke autoritet som formidler av hendelsene som utspilte seg mellom 1939 og 1945. Med tanke på overfloden av historisk informasjon som etter hvert er tilgjengelig risikerer vi at vår kollektive hukommelse blir mettet av imponerende fortellinger og historiske detaljer, noe som til slutt kan nøytralisere og bagatellisere fortiden og dens reelle ubehag (González-Ruibal 2008: 250).

Det fremstår derfor til stadig viktigere å også erkjenne de aspektene av fortiden som vekker ubehag, siden både positive og negative opplevelser er viktige erfaringer for vår kollektive evne til empati og medfølelse (Bjerck og Andreassen 2020: 243). Dette er noe som er gjort med stor suksess i Tyskland, hvor de istedenfor å glemme sitt mørkeste kapittel har gjort det til obligatorisk lærdom. Ytterligere er det ikke fortidens oppgave å behage, og spesielt ikke historien om krigen og de andre katastrofene i forrige århundre. Ubehaget, og motstanden, som de materielle hendelsesvitnene skaper er viktig i en tid der informasjon kommuniseres og mottas mer og mer motstandsløst. Den taktile verdien av disse minneslandskapene forekommer som viktige konkrete manifestasjoner av både fortidens nærvær og forskjellighet.

Ut fra et pragmatisk så vel som et humanitært perspektiv er det selvsagt forståelig og legitimt at det i kjølvannet av traumatiske opplevelser er et behov for å rette opp igjen en tilstand av normalitet, og til og med å glemme. Likevel kan det stilles spørsmålsteget ved hvorvidt vår kollektive hukommelse har godt av slike ekstreme, og til dels forhastede former for systematisk minnesutvisking (Bjerck og Andreassen 2020: 243). Krigsminnene utgjør tross alt et stort potensial for vårt felles kulturelle minne, og kan vise seg avgjørende for hva som blir husket og glemt, og derfor hvordan vi skal forstå denne delen av fortiden. Så selv om man kanskje ikke trenger å ivareta alle materielle hendelsesvitner fra krigens dager, er det viktig å ivareta et mangfold av dem, spesielt med tanke på at vi nettopp er i en brytningstid der våre menneskelige hendelsesvitner er i ferd med å forsvinne helt (Figenschau 2016: 204).

7 Litteraturliste

Aktive fredsreiser (offisiell side), udatert, Krøkebørsletta / Tromsdalen fangeleir, hentet 23.03.2021, fra <http://www.aktive-fredsreiser.no/biblioteket/1940-45/kz-leirene/krokebaersletta.htm>

Andresen, Ørnulf Wikstrand 2020. *Lyktes Nasjonal Samlings kommuneprosjekt? Nasjonal Samling, tysk okkupasjonsmakt og norske nazifiserte institusjoners nyordning av kommunal forvaltning i Hamar, Fredrikstad og Tromsø 1940 – 1945*, hovedoppgave, Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, Universitetet i Tromsø.

doi: <https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/19240/thesis.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

Arkivverket, 'Frigjøring og gjenreisning i Troms og Finnmark', 9. oktober 2018, hentet 01.03.2021, fra <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/andre-verdenskrig/fredstid/frigjoring-og-gjenreisning-i-troms-og-finnmark?q=kr%C3%B8keb%C3%A6rsletta>

Arntzen, Johan Eilertsen og Ingar Figenschau 2019. *Arkeologiske undersøkelser av Kalvik krigsfangeleir*, Universitetet i Tromsø.

doi: <https://munin.uit.no/handle/10037/15594>

Assmann, Jan. 1999. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press

Assmann, Aleida 2009. Memory, Individual and Collective. I: R.E. Goodin and C. Tilly, reds., *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Assmann, Aleida 2011. *Ghosts of the past*. East European Memory Studies 8:1–5

Augé, M. 2004. *Oblivion*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Backe, Andrew u.å. De sovjetisk, polske og jugoslaviske (serbiske) krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945: Oversikt over 709 krigsfange- og arbeidsleirer for utenlandske krigsfanger fordelt på 19 fylker, Prosjektet «Norge under okkupasjonen».

Bangstad, Torgeir 2017. Nærvær og presentisme: om synet på fortiden i nyere historieteori. Tidsskrift for *kulturforskning: Tfk*, 16(2), s. 31-45.

- Berg, Einride 2020. «Gulskolen» i Tromsdalen brant i helgen: - mer enn bare ei kommunal bygning, iTromso, 28. oktober, hentet 2. mai 2021, fra <https://www.itromso.no/pluss/eksklusiv/2020/10/28/%C2%ABGulskolen%C2%BB-i-Tromsdalen-brant-i-helgen-%E2%80%93-Mer-enn-bare-ei-kommunal-bygning-22894162.ece>
- Bjerck, Hein 2012. On the Outer Fringe of the Human World: Phenomenological Perspectives on Anthropomorphic Cave Paintings in Norway. I: (reds.) Knut Andreas
- Bjerck, Hein B. 2018. Søpla til Bob Dylan og en kaviartube fra Kings Bay - om tingenes vitnesbyrd. *Spor 33(1)*, s. 5-9.
- Bjerck, Hein B. og Elin Andreassen 2020. 'Arrpleien i Regjeringskvartalet og VGs terrorskadde avispanel: Hendelsesvitne eller relikvie?', i A. Gjelsvik (red.), *Bearbeidelser – 22. juli i ord og bilder*, 233-246. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjerck, Hein B. 2021. 'Out of the day, time and life - Phenomenology and cavescaapes', i Bjørnar Olsen, Mats Burström, Caitlin DeSilvey, Þóra Pétursdóttir (reds.), *After Discourse Things, Affects, Ethics*, 145-161. New York, Routledge.
- Broberg, Henrik 2014. *Da byen ble stille*, Tromsø, MARGbok forlag.
- Burström, Mats, 2007. *Samtidsarkeologi: Introduktion til ett forskningsfält*. Graficas Cems S.L., Spain.
- Cadamarteri, Julian P. og Alma Elizabeth Thuestad 2020. 'Okkupasjonens kulturminner', *Heimen 57(2)*, s. 101-118.
doi: https://www.idunn.no/heimen/2020/02/okkupasjonens_kulturminner
- Christensen, Pål og Gunnar Pedersen 1995. *Tromsø gjennom 10'000 år [III]: Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk: 1900-1945*. Tromsø Kommune, Tromsø.
- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Crea, G., A. Dafnis, J. Hallam, R. Kiddey og J. Schofield. 2014. "Turbo Island, Bristol: Excavating a Contemporary Homeless Place." *Post-Medieval Archaeology* 48(1), 133–150.

Dahle, Henrik Færnsnes 2018. 'Fra patriotisme til nytt offentlig historiebilde? En undersøkelse av framstillingen av det norske rettsoppgjøret etter 1945 og fenomenet landssvik i norske historiebøker', hovedoppgave, institutt for religion, filosofi og historie, Universitetet i Agder.

doi: <https://uia.brage.unit.no/uia-xmlui/bitstream/handle/11250/2563165/Dahle%2C%20Henrik%20F%C3%A6rsnes.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Dawdy, Sharon Lee 2020. 'Talking Trash and the Politics of Disregard'. *Cambridge Archaeological Journal*, 30(1), s. 156-160.

Derrida, Jacques 1994. *Specters of Marx: the state of the debt, the work of mourning, and the new international*. New York: Routledge.

DeSilvey, Caitlin 2006. 'Observed Decay: Telling Stories with Mutable Things', *Journal of Material Culture*, 11(3), s. 318–338.

doi: <https://doi.org/10.1177/1359183506068808>

Dziuban, Zuzanna 2014. Memory as Haunting, *AGAR Studies in Culture, Polity and Identities Vol. 12 Winter 2014*, s. 111-135

Dziuban, Zuzanna 2019. *The "Spectral turn": jewish ghosts in the polish post-holocaust imaginaire*. [online] Bielefeld: Transcript.

Eliassen, Kristoffer Grini 2022. *Okkupasjonslandskap i Trondheim. Mellom materialitet og minne, makt og mening*. Doktoravhandling, NTNU – Norges teknisk naturvitenskapelige universitet. Den humanistiske fakultet, institutt for historiske og klassiske studier.

Erll, Astrid 2011. *Memory in Culture*, Palgrave Macmillan, London.

Farstadvoll, Stein, Ingar Figenschau og Bjørnar Olsen 2020. Arkeologisk registrering av Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen 2020. UiT – Norges arktiske universitet.

Farstadvoll Stein og Gørill Nilsen 2020. Naturmangfoldloven - vern av løse og "faste" kulturminner fra andre verdenskrig som del av særpreget og karakteren til landskapsvern-områder. *Primitive tider* 22, s.119-140.

Farstadvoll, Stein; Ingar O. Figenschau, Bjørnar J. Olsen & Christopher L. Witmore 2022.

Excavating War and Idleness: The Case of Sværholt, *Journal of Conflict Archaeology*.

doi: <https://doi.org/10.1080/15740773.2022.2111539>

Farstadvoll, Stein 2022. A Thorny Past: The After-War Life, and Beyond, of Nazi World War II Barbed Wire in Norway, *Journal of Contemporary Archaeology* 9(1), s. 82-103.

doi: <https://doi.org/10.1558/jca.21640>

Figenschau, Ingar 2016. 'Krigsminner som kulturminner: redning eller klam omfavnelse?', *Primitive Tider* 18, s. 199-214.

doi: <http://objectmatters.ruinmemories.org/wp-content/uploads/2017/01/Figenschau-I.-2016-Krigsminner-som-kulturminner.pdf>

Figenschau, Ingar 2019. 'Fangeleirer, kulturminnevern og arkeologi. Materielle erindringer fra Lyngenlinjen', hovedoppgave, Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, Universitetet i Tromsø.

doi: <https://munin.uit.no/handle/10037/17356>

Frøland, Hans Otto 2018. Organisation Todt som byggherre i Norge. *Historisk tidsskrift*

97(3), s. 167-188. doi: <https://www.idunn.no/doi/epdf/10.18261/issn.1504-2944-2018-03-03>

González-Ruibal, Alfredo 2008. 'Time to Destroy An Archaeology of Supermodernity', *Current Anthropology* 49(2).

doi: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/526099>

González Ruibal, Alfredo 2019. *An archaeology of the contemporary era*.

New York, Ny: Routledge.

González-Ruibal, Alfredo 2020. *The Archaeology of the Spanish Civil War*. Kapittel 11,

Aftermath: Heritage and Memory, s. 310-319. London: Routledge

Grabowski, Radoslaw, Bjørnar Olsen, Þóra Pétursdóttir og Christopher Witmore 2014.

'Teillager 6 Sværholt. The archaeology of a world war II prisoner of war camp in Finnmark, arctic Norway', *Fennoscandia archaeologica* XXXI.

doi: http://www.sarks.fi/fa/PDF/FA31_3.pdf

Grimnes, Ole Kristian 2020. Hvordan har historieskrivningen om okkupasjonsårene skiftet over tid? *Nytt Norsk Tidsskrift* 37(3), s.274–287.

Hall, M 1999. Subaltern voices? Finding spaces between things and words. I.P.P.A. Funari, M. Hall og S. Jones (reds.), *Historical Archaeology: Back from the Edge* (s. 193-203). London: Routledge

Hansen, Jonny 2004. Uhyggens fangeleir, Avisa iTromsø, 5. juni 2004, hentet 25.03.2021 fra <https://www.nb.no/items/d66f2b35bb1aad220f8bc1d83e6975fc?page=23&searchText=kr%C3%B8keb%C3%A6rsletta>

Harman, Graham og Christopher Witmore 2023. *Objects Untimely*. John Wiley & Sons.

Harrison, Rodney og John Schofield, 2010. *After Modernity: Archaeological Approches to the Contemporary Past*. Oxford University Press, Oxford.

Harrison, Rodney 2013. Forgetting to remember, remembering to forget: Late modern heritage practises, sustainability and the ‘crisis’ of accumulation of the past. *International Journal of Heritage Studies* 19(6), 579-595.

Harrison, Rodney og C. Sterling (reds.) 2020. *Deterritorializing the Future: Heritage in, of and after the Anthropocene*. London: Open Humanities Press.

Hatlehol, Gunnar D. 2019. Tromsdalen fangeleir, i Store Norske Leksikon på snl.no. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Tromsdalen_fangeleir [besøkt 28.01.2022].

Hatlehol, Gunnar D. 2022. Sydspissen fangeleir, i Store Norske Leksikon på snl.no. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Sydspissen_fangeleir [besøkt 19.04.2023].

Herva, Vesa-Pekka, Eerika Koskinen-Koivisto, Oula Seitsonen og Suzie Thomas 2016. ‘I have better stuff at home’: treasure hunting and private collecting of World War II artefacts in Finnish Lapland’, *World Archaeology* 48(2), s. 267-281.
doi: <https://doi.org/10.1080/00438243.2016.1184586>

Jasinski, Marek 2010. Andre verdenskrig og vår erindring – smertefull kulturarv i et nytt perspektiv. I A. H. Helseth, H. S. Farstad, S. Farstadvoll, A. Hammarøy, L. G. Hostad, O. Pedersen, M. Stavik og H. Hestad (reds.) *Gammalt fra Fræna* (s. 1-13) Fræna: Fræna.

Jasinski, Marek, Marianne Neerland Soleim og Leiv Sem. 2012. "Painful Heritage". Cultural landscapes of the Second World War in Norway: a new approach. *BAR International Series* 2399: s. 263-273.

Jasinski, Marek 2013. Reinforced Concrete, Steel and Slaves: Archaeological Studies of Prisoners of World War II in Norway - The Case of Romsdal Peninsula. I *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 145-165 Serie: Contributions to Global Historical Archaeology. C. E. O. Jr. (red.). Springer, New York.

Jasinski, Marek 2018. Predicting the Past – Materiality of Nazi and Post-Nazi Camps: A Norwegian Perspective. *International Journal of Historical Archaeology* 22(3), s. 639-661.

Johansen, Åsgeir 2016. Avis i Tromsø, 21. november 2016, hentet 13.04.2021 fra <https://www.nb.no/items/3b284fb1d97b21e750b84d213b410abf?page=23&searchText=kr%C3%B8keb%C3%A6rsletta>

Johnson, Matthew H. 2012. Phenomenological Approaches in Landscape Archaeology, *Annual Review of Anthropology* 41(1), s. 269-284.

Joy, Jody 2009. Reinvigorating object biography: reproducing the drama of object lives', *World Archaeology* (41)4, s. 540 — 556.

Jørgensen, Helle 2006. *Norske kvinner og tyske soldater. En undersøkelse av kvinner fra Alta, Tromsø og Lenvik som var sammen med tyske soldater under andre verdenskrig*, hovedoppgave, Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, Universitetet i Tromsø.

doi: <https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/339/thesis.pdf?sequence=1>

Kiddey, R. 2017. *Homeless Heritage: Collaborative Social Archaeology as Therapeutic Practice*. Oxford: Oxford University Press.

Klo, Allan 2021. 'Tror Russland bruker krigsminnesmerker for å påvirke nordmenn', publisert på NRK.no, 31.10.2021, hentet 31.03.2023 fra <https://www.nrk.no/tromsogfinnmark/hedda-langemyr-tror-russland-bru-krigsminnesmerker-for-a-pavirke-nordmenn-1.15708160>

Koch, Birgit 1988. *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945*, hovedoppgave, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo.

Larsen, Stein Ugelvik 1999. *I krigens kjølvann: nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, Oslo: Universitetsforlaget.

LOV-1978-06-09-50 [1978] Lov om kulturminner (kulturminneloven).

doi: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

LOV-2001-06-15-79 [2002] Lov om miljøvern på Svalbard (Svalbardmiljøloven).

doi: https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2001-06-15-79/KAPITTEL_5#%C2%A742

Lucas, Gavin og Lauren Olivier 2021. *Conversations about Time*. Routledge: London.

Lucas, Gavin 2021. *Making Time*. London: Routledge

Magnani, Matthew; Natalia Magnani; Anatolijs Venovcevs; Stein Farstadvoll 2022. A contemporary archaeology of pandemic. *Journal of Social Archaeology* 22(1), s. 48-81.

doi: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/14696053211043430>

Mälksoo, Maria 2015. 'Memory must be defended': Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue* 46(3), s. 221–237.

Markussen, Joakim Aalmen 2020. *Krigshistoriens livsløp: samspillet, konkurransene og kampene om iscenesettelsen av Nord-Norges krigshistorie*, hovedoppgave, Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, Universitetet i Tromsø.

Miller, Alexei 2020. *Russia and Europe in memory wars*, NUPI Working Paper 887.

Mills, Barbara J. og William H. Walker 2008. *Memory Work: Archaeologies of Material Practices*, School for Advanced Research Press.

Mjaaland, Ola 2013. 'Her ligger «Tirpitz» 70 år etter', VG, 13. juli 2013, hentet 29. april 2021 fra <https://www.vg.no/nyheter/innenriks/i/pzdzV/her-ligger-tirpitz-70-aar-etter>

Moore, Bob, *Prisoners of War: Europe: 1939-1956* (Oxford, 2022; online edn, Oxford Academic, 23 June 2022),

<https://doi.org/10.1093/oso/9780198840398.001.0001>, accessed 27 Apr. 2023.

Mortensen, Katharina 2021. 'Funn av ammunisjon på Tromsøya: – Det skjer ganske ofte', i Tromsø, 19. april, hentet 22.04.2021 fra

<https://www.itromso.no/pluss/eksklusiv/2021/04/19/Funn-av-ammunisjon-p%C3%A5-Troms%C3%B8ya-%E2%80%93-Det-skjer-ganske-ofte-23831718.ece?rs3512041619093183091&t=1>

Nilssen, Trond Risto og Jon Reitan 2021. *Falstad. Fangeleir i diktatur og demokrati 1941-1949*. Scandinavian Academic Press, Oslo.

Nora, Pierre 1989. 'Between Memory and History: Les Lieux De Mémoire', *Representations* (26), s. 7–24, hentet 05.05.2021 fra <https://www.jstor.org/stable/2928520>

Nordlys 2022. Leder, 'Ingen minnesmerke på Sydspissen', publisert 20.06.2022, doi: <https://www.nordnorskdebatt.no/ingen-minnesmerke-pa-sydspissen/o/5-124-186681>

NRK 21. juni 2009 'Sporer krigsfangeleire med georadar', hentet 12.02.2021, fra <https://www.nrk.no/nordland/sporer-krigsfangeleire-med-georadar-1.6662300>

Olivier, Laurent 2001a. 'Duration, memory and the nature of the archaeological record', i Karlsson, H. (red), *It's about time. The concept of time in archaeology*: s. 61-70. Göteborg: Bricoleur Press.

Olivier, Laurent 2001b. The archaeology of the contemporary past, i Buchli, Victor og Lucas, Gavin, *Archaeologies of the Contemporary Past*, 1.utg, London: Routledge.
Oversatt av Véréne Grieshaber

Olivier, Laurent 2011. *The Dark Abyss of Time: Archaeology and Memory*, AltaMira Press, Washington.

Olsen, Marianne A. 1999. «Untermensch» - russiske krigsfanger i Tromsømråde, i Christensen, P., Hegstad, S., Jensen, U. og Smaaskjær, S. (Red.) *Tromsøboka – den første*. Tromsøboka AS, (s. 9–18).

Olsen, Bjørnar 2010. *In Defense of Things: archaeology and the ontology of objects*, Lanham, MD: Alta Mira Press.

Olsen, Bjørnar 2013a. 'Memory', i Graves-Brown, Paul, Rodney Harrison og Angela Piccini (red.), *The Oxford Handbook of Contemporary Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, s. 204-218

Olsen, Bjørnar 2013b. Reclaiming things: An archaeology of matter. I: Carlile PR, Nicolini D, Langley A (reds.) *How Matter Matters: Objects, Artifacts, and Materiality in Organization Studies*. Oxford: Oxford University Press, s. 171–196.

Olsen, Bjørnar og Christopher Witmore 2014. Sværholt: Recovered memories from a POW camp in the far north. In B. Olsen and Þ. Pétursdóttir (eds), *Ruin memories: Materialities, aesthetics and the archaeology of the recent past*, pp. 162-190. London: Routledge

Olsen, Bjørnar og Þóra Pétursdóttir 2014. 'An arceaology of ruins', i Bjørnar Olsen og Þóra Pétursdóttir (reds.) 2014. *Ruin Memories: Materiality, Aesthetics and Archaeology of the Recent Past*. London: Routledge.

Olsen, Bjørnar og Þóra Pétursdóttir 2017. Sværholt: Poetics of Memory, i Jan Kaila og Japo Knuutila (reds.) *Inside and Beside the Camp*. Helsinki: The Academy of Fine Arts, University of Helsinki, s. 88-95.

Olsen, Bjørnar og Þóra Pétursdóttir 2021. Writing things after discourse. I B. Olsen, M. Burström, C. DeSilvey and Þ. Pétursdóttir (reds) 2021. *After discourse: things, affects, ethics*. Abingdon & New York: Routledge, s. 23-41

Olsen, Bjørnar, Mats Burström, Caitlin DeSilvey og Þóra Pétursdóttir (reds.) 2021. *After discourse: things, affects, ethics*. Abingdon & New York: Routledge.

Olsen, Bjørnar 2022. Living With Ghosts? Soviet Heritage in the Russian North. *Journal of Contemporary Archaeology* 9(1), 7–22. <https://doi.org/10.1558/jca.21646>

Olsen, Bjørnar 2023. Phenomenological archaeology, i Rehren, T. og Nikita, E. (red.) *Encyclopedia of archaeology*. 2. utg. Academic Press.

Pétursdóttir, Þóra 2012. Small Things Forgotten Now Included, or What Else Do Things Deserve? *International Journal of Historical Archaeology*, 16(3), s.577–603.

Pétursdóttir, Þóra og Björnar Olsen 2014. An archaeology of ruins. In Olsen, Björnar og Pétursdóttir, Þóra (reds.), *Ruin Memories: Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, s. 3-29.

Powers, Natasha og Lucy Sibun 2013. 'Forensic Archaeology', i Paul Graves-Brown, Rodney Harrison, og Angela Piccini (reds), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World*. Oxford University Press, s. 40-53.

<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199602001.013.019>

Proust, Marcel 2003. *Swann's way (in search of lost time, vol. 6)*.

New York: Modern Library.

Renfrew, Colin og Bahn, Paul 2020. *Archaeology: theories, methods, and practice*.

London: Thames And Hudson.

Riksantikvarens arbeidsområder - krigens kulturminner [Riksantikvaren].

doi: <https://www.riksantikvaren.no/arbeidsomrader/krigens-kulturminner/>

Riksantikvaren 2016. *Årsrapport for 2015*, Oslo, hentet 22.03.2021, fra

file:///C:/Users/bruker/Downloads/Riksantikvarens_aarsrapport_2015.pdf

Schofield, J. 2005 *Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict*. In Duckworth Debates in Archaeology. R. Hodges (red.). Gerald Duckworth & Co. Ltd.

Seitsonen, Oula og Vesa-Pekka Herva 2011. Forgotten in the Wilderness: WWII German PoW Camps in Finnish Lapland, i Adrian Myers og Gabriel Moshenska (reds.) *Archaeologies of Internment*, s. 171-190, New York: Springer.

doi: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-4419-9666-4>

Seitsonen, Oula; Vesa-Pekka Herva, Kerkko Nordqvist, Anu Herva og Sanna Seitsonen 2017.

A military camp in the middle of nowhere: mobilities, dislocation and the archaeology of a Second World War German military base in Finnish Lapland, *Journal of Conflict*

Archaeology,

doi:https://www.academia.edu/30067359/A_military_camp_in_the_middle_of_nowhere_mobilities_dislocation_and_the_archaeology_of_a_Second_World_War_German_military_base_in_Finnish_Lapland_2017

Seitsonen, Oula 2018. *Digging Hitler's Arctic War: Archaeologies and Heritage of the Second World War German Military Presence in Finnish Lapland*. Hovedoppgave. University of Helsinki. Helsinki.

Seitsonen, Oula, Lee. G. Broderick, Iain Banks, Mari Olafson Lundemo, Sanna Seitsonen, og Vesa-Pekka Herva. 2021. "Military Supply, Everyday Demand, and Reindeer: Zooarchaeology of Nazi German Second World War Military Presence in Finnish Lapland, Northernmost Europe." *International Journal of Osteoarchaeology*, 32(1), s. 3–17.

Soleim, Marianne Neerland 2016. «Operasjon asfalt» *Kald krig om krigsgraver*. Orkana akademiske.

doi: https://www.orkana.no/wp-content/uploads/2019/04/pdf_operasjon_asfalt_marianne_neerland_soleim.pdf

Soleim, Marianne Neerland 2018. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 - antall, organisering og repatriering*. Scandinavian Academic Press.

Steenstrup, Erling 2009. *Splintmuren på Skattøra som mulig krigsgrav*. Notat som vedlegg til Byutviklingskomiteens sak 71/09. Utsatt til møtet 27.10.09.

doi: <https://www.yumpu.com/no/document/read/20538170/splintmuren-pa-skattra-som-mulig-krigsgrav>

Stortingsmelding (st.meld.) 16 (2019-2020). Nye mål i kulturmiljøpolitikken — Engasjement, bærekraft og mangfold.

doi: <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-16-20192020/id2697781/>

Stugo, Ola Svein 2021. *Den andre verdenskrigen i norsk etterkrigsminne*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Tamm, Marek 2008. 'History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation', *Journal of Baltic Studies*(39)4, s. 499 — 516.

Tamm, Marek 2013. 'Beyond history and memory: new perspectives in memory studies', *History Compass*, 11(6), s. 458-473.

Thomas, Julian 1996. *Time, culture, and identity: An interpretive archaeology*. London: Routledge.

Tilley, Christopher 1994. *A Phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. Oxford; Providence: Berg.

Tilley, Christopher 2010. *Interpreting Landscapes: Geologies, Topographies, Identities; Explorations in Landscape Phenomenology 3* (1st ed.). Routledge.

Trigger, Bruce 2006 (2. Utg.). *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press, Cambridge.

Joy, Jody 2009. Reinventing object biography: reproducing the drama of object lives', *World Archaeology* (41)4, s. 540 — 556.

White, Hayden 1978. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press

White, Hayden 2014. *The practical past*, Evanston, Illinois: Northwestern University Press.

8 Illustrasjonsliste

- Figur 1:** t.v. Kartutsnitt av Tromsø, med de tidligere lokasjonen til fangeleirene, uthevet.
t.h. Kartutsnitt av Norge med Tromsø uthevet..... 4
- Figur 2:** Ortofoto av lokaliteten hvor fangeleiren på Sydspissen lå under krigen. 13
- Figur 3:** Motiv fra tidlig i leirens historie. Senere ble det bygd nok en fangebrakke og en kommandantbolig. Maleriet er av Thorleif Marcussen (som satt på leiren) og henger på Tromsø Forsvarsmuseum. 14
- Figur 4:** Steinmur bygd som støtte til planert område, og trolig fungert som en del av fundamentet til fangebrakkene. Det hvite huset på bildet er den gamle vaktboligen til leiren. Foto: Ingar Moen Johnsen..... 16
- Figur 5:** Støttemur bygd av fangene som også fungerte som nedre avgrensing av fangeleiren. Det hvite vakthuset kan sees i bakgrunnen. Foto: Ingar Moen Johnsen. 16
- Figur 6:** Foten til fangeleirens flaggstang med restene etter vorren i bakgrunnen. Foto: Ingar Moen Johnsen..... 17
- Figur 7:** Restene etter steinkaien ved steinbruddet. Foto: Ingar Moen Johnsen. 17
- Figur 8:** Restene etter steinbruddet nord-øst for fangeleiren. Foto: Ingar Moen Johnsen. 17
- Figur 9:** Minnesmerket / Informasjonstavlen på Sydspissen. Foto: Ingar Moen Johnsen. 18
- Figur 10:** Utsnitt av flyfoto som viser området hvor fangeleiren og skolen har ligget i 1952, 2000, 2010 og 2020 (venstre mot høyre). 20
- Figur 11:** Foto av Tromstun Skole fra 1961 med fortsatt synlig vakttårn markert med rød sirkel. I forgrunnen kan vi også se bygget som er omtalt som «Gulskolen». Bilde hentet fra Perspektivet Museum. 21
- Figur 12:** Fangeleiren på Krøkebørsletta i 1944, med bygget som trolig er «Gulskolen» er markert med rød sirkel. Ukjent fotograf..... 22

Figur 13: Minnesmerket over Krøkebørsletta fangeleir ved Tromstun skole. Foto: Ingar Moen Johnsen.....	23
Figur 14: Grunnkartet viser Krøkebørsletta slik det framsto i 2020, overlegget viser hvor de tidligere strukturene ligger i forhold til dagens skolebygg.	24
Figur 15: Lokaliteten til Isrenna fangeleir. t.v. 1952, t.h. 2021. På begge ortofotoene kan vi se overlapp av hvor leiren engang lå, samt markert noen av den umiddelbare etterkrigstid bruken.....	25
Figur 16: t.h. Ornamentert utskåret spaserstokk. Foto fra perspektivet museums utstilling "Untermensch".	26
Figur 17: Minst én «Tirpitz»-plate eksisterer fortsatt og brukes til å tette igjen hull i Oslos gater. Foto: Eirik Audunson Skaar.....	46
Tabell 1: Oversikt over totalt antall fanger og maksimum kapasitet ved de norske SIPO og SD leirene under krigen	19

